

Vekony, Istvan
Bolla Marton, mint
tortenetiro

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

30. szám.

BOLLA MÁRTON, MINT TÖRTÉNETÍRÓ.

IRTA

VÉKONY ISTVÁN

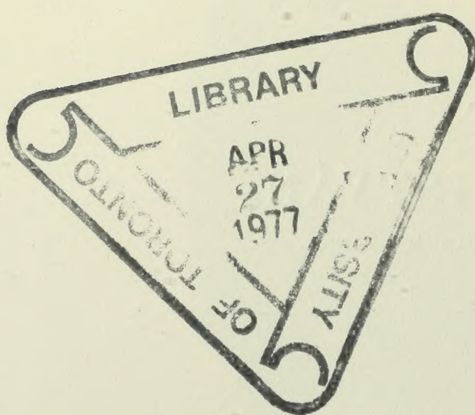
KEGYES-TANÍTÓRENDI GIMN. TANÁR.

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA R. T.

1908.

TARTALOM.

I. FEJEZET.

Bolla Márton élete.

II. FEJEZET.

Világtörténelme általában.

III. FEJEZET.

Világtörténelmének részletes birálata.

a) A TÖRTÉNELMI ELŐISMERETEK.

b) AZ ÓKOR.

c) A KÖZÉPKOR.

d) AZ ÚJKOR.

IV. FEJEZET.

Világtörténelmének forrásai.

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

Abth. = Abteilung.
Abschn. = Abschnitt.
B. = Buch.
C. = Caput.
Cap. = Capitel.
Cs.: R. = Csaplár Benedek: Révai Miklós élete.
Gatt. = Gatterer.
Gr. = Gruber.
Hst. = Hauptstück.
Hth. = Hauptteil.
l. = lap.
O. = Oratio, qua admodum reverendo ac eximio patri Martino Bolla scholarum piarum per Hungariam et Transilvaniam praeposito provinciali in comitiis provincialibus Vacii celebratis die 10. Septembris, anno 1832 parentavit Glycerius Spányik e S. P. a. a. l. l. et philosophiae doctor, r. archigymnasii et primariae scholae vernaculae Budensis director Pesthini.
P. = Periodus.
Per. = Periode.
Praenot. = Praenotiones.
R. = Julius August Remer.
S. = Sectio.
Schr. = Schröck.
Th. = Theil.
U. o. = Ugyanott.
Unterabth. = Unterabteilung.
Zr. = Zeitraum.

FORRÁSOK.

Ballagi Aladár: Colbert. Budapest, 1887, 1890.

Budai Ézsaiás: Közönséges história. Debrecen, 1800. 2. kiadás. U. o. 1811.

Cantu Caesar: Világtörténelem. XII. köt. XV. korszak. Egerben, 1870.

Cornelius Nepos ex libris scriptis editisque recensitus selectis interpretum commentariis novisque auctus curante. I. B. F. Descuret. Parisiis, 1820.

Csaplár Benedek: Révai Miklós élete. Budapest, 1881, 1883, 1886, 1889.

Durny Victor: Világtörténelem. Átdolgozta és Magyarország történetével bővítette dr. Ballagi Aladár. Budapest, 1880.

Johann Christoph Gatterer: Handbuch der Universalhistorie nach ihrem gesamten Unfange von Erschaffung der Welt bis zum Ursprunge der meisten heutigen Reiche und Staaten. *Erster Theil.* Nebst einer vorläufigen Einleitung von der Historie überhaubt, und der Universalhistorie insonderheit, wie auch von den hieher gehörigen Schriftstellern. Zweite vermehrte und verbesserte Ausgabe. Göttingen, 1765.

— Handbuch der Universalhistorie nach ihrem gesamten Umfange bis auf unsere Zeiten fortgesetzt. Des *zweiten Theils erster Band.* Nebst einer vorläufigen Einleitung, worin das Verzeichnis der Geschichtschreiber bis auf die neuern Zeiten fortgeführet worden. Göttingen, 1764. Neuere Universalhistorie bis auf unsere Zeiten fortgeführt.

Gregorius Gruber: Abriss akademischer Vorlesungen über die synchronistische Universalhistorie zum Leitfaden seiner Zuhörer in zween Theilen herausgegeben. Erster Theil, Wien, 1777; zweiter Theil, Wien, 1780 és «Des Abrisses akademischer Vorlesungen über die synchronistische Universalhistorie selbstbeliebige Unterabtheilung als ein zweiter Band des zweiten Theiles».

Herodoti Historiarum libri novem. Curavit Fridericus Palm. Nova editio stereotypa. Tom. I—III. Lipsiae, 1853.

Alexius Horányi: Scriptores Piarum Scholarum. Pars I. Budae, Anno 1808. Pars II. Budae, Anno 1809.

A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló *kolozsvári* róm. kath. főgimnázium értesítője az 1900—1901. iskolai évről.

Az erd. róm. kath. státus kegyesrendiek vezetése alatt álló *kolozsvári* főgimnáziumának értesítője az 1906—1907. tanévről.

Caroli Koppii e Scholis Piis AA. LL. et Phil. Doctoris, atque in regia scientiarum universitate Hung. hist. univ. professoris P. O. Praelectionum historicarum tomus primus Pestini, 1788.

Hermann J. Meyer: Neues Konversations-Lexikon. Neuer Stereotyp-Abdruck der zweiten gänzlich umgearbeiteten Auflage. Siebenter Band. Hildburghausen, 1868; vierzehnter Band, Hildburghausen, 1870.

Oeuvres complètes de Montesquieu. Tome premier. Paris, 1892. Considerations sur les causes de la grandeur des romains et de leur décadence.

Oratio, qua admodum reverendo ac eximio patri Martino Bolla scholarum piarum per Hungariam et Transilvaniam praeposito provinciali in comitiis provincialibus Vacii celebratis die 10. Septembris, anno 1832 parentavit Glycerius Spányik e S. P. a. a. l. l. et philosophiae doctor, r. archigymnasii et primariae scholae vernaculae Budensis director. Pesthini.

Piarista rendi levéltár.

Plutarchi: Vitae parallelae. Iterum recognovit Carolus Sintenis. Vol. I. Editio stereotypa. 1906. Lipsiae. In aedibus B. G. Teubneri.

Julius August Remer: Ausführliches Handbuch der ältern allgemeinen Geschichte. Braunschweig, 1775.

— Handbuch der allgemeinen Geschichte. Erster und zweiter Theil, Wien, 1785; dritter Theil, Wien, 1786.

Johann Matthias Schröckh: Allgemeine Weltgeschichte für Kinder. Leipzig, 1779—1784.

Joannis Severini, Fundamenta Historiae civilis, ab orbe condito, ad nostram aetatem deductae, usibus tyronum accomodata, cum appendice geographica. Posonii, 1773; 2. kiad. u. o., 1789.

Századok. 1879. évi folyam. Budapest.

Id. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. és XII. kötet. Budapest, 1891, 1907.

Takács Sándor: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. Budapest, 1895.

Vaszary Kolos: Világtörténelem középiskolák számára. II. köt. Budapest, 1903.

BEVEZETÉS.

Azon hatalmas fellendülés, mely a történetírás terén a XVIII. század végén s a XIX. elején észlelhető, Pray és Katona nevéhez fűződik. E két tudós korszakalkotó munkásságával megjelölte az irányt, melyen a történetírásnak a jövőben haladnia kell, tudományos búvárkodásával pedig számos embernek terelte figyelmét a történelem felé, akik velök egy időben, vagy kevéssel utánok fáradságot nem ismerve igyekeznek a hazai történelem fölépítéséhez hozzájárulni.

Ezen cél sikeres megvalósítására irányul Bolla Márton működése is.

Hogy az ifjúság hazája történetét megérthesse s tanulmányai végeztével esetleg annak szakszerű műveléséhez alapos készültséget vihessen magához, ahhoz a világtörténelem beható ismerete az általános műveltség szempontja mellett főkép azért szükséges, mert a világtörténelem jelöli meg azon helyet, melyet a nemzet az egyes korszakok folyamán a többi nemzetek sorában elfoglalt, másrészt azért, mert a világtörténet mutatja ki azon szálakat, melyek hazánkat a világtörténethez fűzik.

A tanuló ifjúságnak, de egyúttal minden művelt ember történelmi tudásának ezen elodázhatatlan szükségletét elégíti ki Bolla Márton világtörténelme, melyet ugyan szerzője a kényszernek engedve, — minthogy a tanítás nyelve latin volt — latinul írt, mindamellett époly hazafias érzés, a nemzeti szellem kiművelésére irányuló hasonló lelkes és komoly törekvés hozta azt létre, mint bármely más későbbi hasonló tárgykörben mozgó munkát.

***

Jelen értekezésben Bolla Mártont, mint történetírót, világtörténelme alapján méltatom.

Bolla a piarista rendnek kiváló alakja volt, kinek működése a magyar tanügyre s rendje érdekeire egyaránt kihatott. Mindkét téren kiváló elismerésre méltó munkásságot fejtett ki s az önzetlen hazaszeretetnek fényes példáját adta.

Hogy világtörténelmét egyéniségével is kapcsolatba hozva, munkáját minél jobban megvilágítsam, a szerző életrajzát nevezetesebb mozzanataiban szintén bemutatom.

Értekezésemben fölhasználtam a rendi levéltár Bollára vonatkozó kéziratait s mindazon munkákat, melyek kitüzött célom megvalósításában segítségemre lehettek.

Ezúttal is hálás köszönetemet fejezem ki dr. *Békefi Remig* egyet. ny. r. tanár úrnak, aki szives jóindulatával s útbaigazításával támogatni szives volt.

Nincs már az élők sorában az a kiváló történettudós, kinek tanácsait fölhasználni szerencsés lehettem, *Csaplár Benedeket* értem. Áldott legyen emléke!

Magyaróvárott, 1908. május 1.

Vékony István.

I. FEJEZET.

Bolla Márton élete.

Belépése a piarista rendbe s újoncélete. A piarista noviciatus. Szellemének s jellemének kialakulása. Orosz Zsigmond rendfőnök hatása Bollára. Bolla hatása Révai Miklósra. Nagykanizsai működése s fölszenteltetése. Mária Terézia a jezsuiták kolozsvári akademiáját a piaristákra bizza. Bolla Kolozsvárott mint tanár, mint költő, tudományos működése, világtörténelmének megjelenése, az oláhokról írt hires értekezése s működése a hitélet terén. Bolla Váczott. Bolla rendfőnöksége s 1810-iki tervezete a magyar közoktatásügy javításáról. Bolla halála.

Belépése a piarista rendbe s újoncélete.

Bolla Márton 1751. április 14-én született Sümegen; [1] atyja István, anyja Bödögei Eperjessy Zsuzsanna.[2] Iskoláit Pesten a piaristák iskolájában végezte,[3] hol ügybuzgó tanáraitól mihamar kedvet kapott a szerzetesi életre. *Vágya 1770-ben teljesült, midőn Orosz Zsigmond rendfőnök a rend kebelébe fölvette.* Ugyanezen év október 14-én Révai Miklóssal együtt a kecskeméti noviciátusban Petráskó Sándor ottani házfőnök kezéből vette föl a rend ruháját, mely alkalommal előbbi Imre nevét a Boldogságos Szűz Mária szeplőtelen fogantatásáról elnevezett Mártonra változtatta. Október végéig csak ketten folytatták megkezdett tanulmányaikat azzal a szorgalommal és kitartással, mely egész életük folyamán mindkettőjüket jellemezte. Ezidei munkálkodásukban különös kedvet tanusítottak az erkölcsképző s klasszikus művek iránt. November elején még két pályatárs csatlakozott hozzájuk: Horváth Vince és Szabó János, kik közül az utóbbit a megfelelő tulajdonságok hiányában az elöljáróság év végén elbocsátotta.[4]

A társház főnöke, valamint az ujoncnövendékek tüzetes képzésével foglalkozó Kázmér Demeter magister és ennek helyettese és kisegítője, Belányi Bernardin promagister (akkori

[1] Spányik: Oratio.
[2] Piarista rendi anyakönyv,
[3] Cs.: R. I. k. V. 3. 3. jegyzet.
[4] U. o. V. 1.

katalogus szerint correpetitor Noviciorum) nagy hatással voltak az ifjú szerzetesek jellemének kialakulására. Mig Kázmér Demeter ritka példaadásával igyekezett növendékeivel az erényes életet megkedveltetni, addig Belányi Bernardin minden erejével azon volt, hogy a szükséges ismereteket velük elsajátíttassa. De sem Bolla, sem másik két társa nem szorult nógatásra. Velük szemben az elüljáróság föladata inkább a mérséklésre szorítkozott.[1]

A piarista noviciátus.

Hogy mérlegelni tudjuk a munkát, melyet Bolla s társai a noviciátusban kifejtettek, ismernünk kell ennek célját s tantárgyait.

A piarista noviciátus a szerzetes-életre s a tanító-nevelői pályára készítette elő a növendékeket. Az ujoncnevelő intézet neve: collegium, vagy domus probationis; az ujoncok két évet (anni probationis) töltöttek abban, melyek közül az első «annus canonicus» a szigorúbb, midőn a növendék megismerve a rend szabályait, meggyőződhetett arról, vajjon megvannak-e benne a választott pályájához szükséges kellékek, van-e hivatása, s ha igen, úgy a próbaidő alatt hivatásának tanújeleit adhatta.

Az ujoncnövendékek tantárgyai részint a lelki életre, részint a tanító-nevelő pályához szükséges tudományos és neveléstani készültség megszerzésére irányultak. Az előbbiek anyagát alkotta: a hit- és erkölcstan, a hitelemzés, a szerzetes életnek, különösen a tanító szerzetességnek s első sorban a piarista rend föladatának, szabályzatának s fogadalmainak tárgyalása. Az utóbbiak keretébe tartozott a gimnáziumi tárgyak behatóbb átismétlése, első évben a latin nyelvnek a görög alapján való tanulmányozása, hogy a második évben annál könnyebb legyen a latin klasszikai irodalom megismerése, a költészet és szónoklat elméleti s gyakorlati tanulmányozása, evégből írásbeli dolgozatok készítése, főleg latinul, időnként a legszükségesebb élő nyelveken is; a nevelés- és módszertan alapismerete, az ó- és újkor földrajza, a világtörténelem vázlata, a számtan és szépírás.

Szellemének és jellemének kialakulása.

Ezek voltak a két évi próbaidő tanulmányai, melyeknek Bolla Márton társaival együtt könnyen megfelelt.[2] De emellett *sokat haladtak az önképzés dolgában* is. Az elüljáróságnak volt gondja arra, hogy necsak a legszükségesebb munkát kedveltesse meg velök, hanem emellett figyelmüket a közhasznú tevé-

[1] U. o. 2. [2] U. o. 3.

kenység felé is irányítsa s ezzel egyúttal őket az önképzésre utalja. Épen ezért az idő helyes beosztását s fölhasználását többször számon kérte tőlük, valamint azt is, hogy a pályájukhoz szükséges kellékek elsajátításához mennyiben járult saját szorgalmuk. «*Mindhármukban* — mondja Csaplár, — *a majdnem határtalan hazafias lelkesültség tüzelé leginkább a vetélykedő serénységet.*» [1]

Kezdetben különösen arra ösztönözték őket, hogy a latin nyelvet, mint az egyház, a tudományosság s jórészben a közigazgatás nyelvét szóban és írásban minél alaposabban elsajátítsák, amit dolgozatok készítése, a szent atyák- s klasszikusokból betanult részletek által igyekeztek elérni.[2]

Az önképzésük céljából rendelkezésükre álló munkák közül legszivesebben a klasszikusokkal foglalkoztak, bár tudományszomjuknál fogva minden egyes alkalmat megragadtak, amivel izlésüket s itélőképességüket nemesíthették. Mig Révai a költőket olvasta gyönyörrel, Bollának figyelme a komolyabb történetírók felé fordult. Cornelius Nepos, különösen Sallustius és Tacitus iránt mutatott nagy hajlandóságot.[3]

Nehogy azonban a régi latin irodalom túlságos fölkarolása által itéletökben egyoldalúakká s elfogultakká váljanak, szellemi irányítóik gyakorta ajánlották nekik az újabb latin irodalom keresztény szellemű termékeit, különösen pedig a rendi írók olvasgatását. Ezek közül különösen Chelucci Paulinus gyakorolt legmaradandóbb hatást Bolla Márton lelkére, kinek Oratioit 1822-ben ki is adta.[4]

Bolla jellemének kedvező kialakulására nagyban befolyt az a körülmény, hogy mindjárt próbaévének megkezdésekor teljes erejéből igyekezett hivatását megismerni s abba beléhelyezkedni. Épen azért állapota törvényeit, elüljárói parancsait, lelki vezérei utasításait élte zsinórmértékeül fogadta.

Orosz Zsigmond rendfőnök hatása Bollára.

Igazán jóakaró s bölcs vezért nyert ő a szerzet akkori tartományfőnökében, Orosz Zsigmondban, kinek hatása valamennyi elüljárója közül a leghívebben tükröződik vissza életében.[5]

[1] U. o. 71 l.
[2] U. o. 3.
[3] U. o. 8.
[4] U. o. 9.
[5] U. o. 10.

Hogy e hatás jelentőségét kellőleg megértsük, tudnunk kell, hogy Orosz Zsigmondot a szerzetesi erények példányképének tekinthetjük és az alapos itéletű emberek közé sorolhatjuk.[1]

Különben, mint Csaplár mondja, «classicus műveltségű, több oldalú képzettségű tudós volt, kiváltképen a philosophiában s theologiában jártas.»[2]

«Orosz Zsigmond főnöki föladatának nem csekély részét helyezte abban, hogy vezérlettjeit szent tisztjök teljesítésére necsak általános érvekkel buzdítsa, hanem az időviszonyok módosuló alakulására is figyelmeztesse, azok követelményei iránt jókor eszméltesse s helyesen tájékozva körülményes eligazodásra is segítse.»[3]

Horányi és Katsor tanúsága szerint az ország előkelő emberei gyakran fölkeresték, mivel a vele folytatott eszmecsere mindig szellemi haszonnal járt.[4]

E kitünő férfiú, amily odaadással viseltetett a már működő tagok iránt, époly *éber gonddal ügyelt föl a rendi növendékek helyes és alapos kiképzésére.* Az intézeti elüljárók, de különösen hivatalos látogatásai révén igyekezett ebbeli célját megvalósítani. Igy 1770. február derekán ellátogatott a kecskeméti házba és személyesen is meggyőződött a három ujoncnövendék kiváló szorgalmáról s tehetségéről, de ugyanakkor, bármennyire dicsérte is őket a klasszikusokban tett kiváló előmenetelükért, mindamellett nem mulasztotta el a klasszikusok egyoldalú tanulmányozásának káros következményeire fölhivni figyelmüket.[5]

Bolla hatása Révai Miklósra. Orosz Zsigmond atyai intelmeit s buzdításait sohasem vonta meg az ifjaktól; de míg azok Bollánál s Horváthnál a legüdvösebb hatást eredményezték, addig Révai nem birt azzal a lelki erővel, hogy azokat megszivlelve, magánéletében is érvényre tudta volna emelni. Sőt a különben gyöngéd intelmek után aggodalma támadt arra nézve, vajjon jó pályát választott-e s nem kíván-e az tőle olyan áldozatot, melyet majd a jövőben nem tud meghozni.

[1] U. o. 11.
[2] U. o. 11. 2. jegyzet 79. l.
[3] U. o. 11. pont. 79. l.
[4] U. o. 1. jegyzet.
[5] U. o. 11.

Bolla a nagyon tüzes, de ingatag Révaira nagy befolyást gyakorolt és sikerült is neki az érzelmi s képzeleti túlzásokra hajlandó társát a költészetben az egészségesebb s tárgyiasabb irány felé terelni.[1] Most, midőn Révai oly nagyfontosságú lépés előtt állott, sikerült a komoly és már fiatal korában is emberismerő Bollának helyes irányításával őt a rendben megtartani. Hogy mily föladat volt ez Bollára nézve, azt legjobban megvilágítja a két ifjúnak homlokegyenest álló jelleme. Révai túlságosan eszményi irányú s nagyon szubjektiv. Hazafias céljai vannak, de főleg költői hirnévre vágyódik. Bollát sokkal tárgyiasabb fölfogás vezérli; nem a képzelemnek, hanem a józan kritikának embere; foglalkozik a költészettel, de inkább csak szórakozásra, üdülésre szolgál ez nála. Teljes erejével azon van, hogy pályája kötelmeinek minél jobban megfelelhessen.[2] «Bollának érzülete — mondja Csaplár, — mindinkább az antik jellem s nem kevés részben a középkor szigorúan fegyelmes erkölcsi szilárdsága felé gravitál, míg Révaié az ókor szellemének tanulmánya mellett is többnyire az újkor fesztelenebb s könnyűdebb irányázta felé hajlong.»[3] Bollának, mint Révai kebelbarátjának, igen gyakran alkulma nyilt, őt a maga valóságában megismerni. A vele folytatott vitatkozásai s egyéb érintkezései alkalmával bámulva szemlélte benne a kiváló tehetséget s tulajdonságokat, melyeket egykor a rend s a tudomány szolgálatában oly szépen érvényesíthet, de nem kerülhette ki figyelmét Révai személyes dicsvágya, szeszélyes, ingadozó akarata sem.

Bolla Révai természetének ezen fogyatkozásait azáltal igyekezett mérsekelni, hogy őt a történelem tanulmányozására buzdította s így túlságos eszményi világából a reálisabb világ felé terelte.[4]

Bolla ezen eljárása által nem megölni, hanem tökéletesíteni akarta a költőt; a történelmi ismeretek segélyével tartalmasabbá s tárgyilagosabbá tenni Révai költészetét. Hogy Bolla Révaival szemben célt ért, azt különösen két fontos körülmény segítette nagyban elő; először az, hogy Révait a maga való-

[1] U. o. 10.
[2] U. o. 18.
[3] U. o. 20 pont. 89. l.
[4] U. o. 18.

ságában ismerte, s hogy ekép azon erős meggyőződés érlelődött meg benne, hogy barátja csak a szerzetes-tanítói pályán felelhet meg igazán rendeltetésének; amiért is minden alkalmat megragadott arra nézve, hogy Révait a jó ügynek megnyerje, másrészt példányképétől, Orosz Zsigmondtól, elsajátított ügyes modoránál fogva a barátjával folytatott vitatkozásaiban annak magas szellemi képességeivel szemben minden alkalommal a kellő elismerést tanusította.[1]

Bolla Márton, mint másodéves ujonc, a helybeli intézetnél a hitelemzésben kisegítő (coadiutor catechistae) s az alsóbb osztályok tanítója (magister inferiorum classium) volt.[2]

1771. okt. 24-én Bollát és két társát szerzetesi fogadalomra bocsátották.[3] A fogadalmat megelőzőleg a társház misés papjai részéről megejtett titkos szavazás Bollát erkölcsi fegyelem tekintetében kifogástalannak s a három között legkomolyabb viseletűnek nyilvánította.[4]

Nagykanizsai működése s fölszentelése.

Az 1771/2-ik tanévre a rendkormány Bollát Horváth Vincével együtt Nagykanizsára, Révait pedig Tatára helyezte.[5]

Bolla 1774-ig bezárólag Nagykanizsán működött, ahonnan szintén állandóan fölkereste Révait soraival s óva intette őt régi hibáitól.[6]

Bolla 1775. és 76-ban theologus Nyitrán, hol 1775. július 24-én az ottani püspök pappá szentelte.[7]

Mária Terézia a jezsuiták kolozsvári akadémiáját a piaristákra bizza.

Míg Bolla a reábizott ifjúságot Nagykanizsán a szent alapító szellemében neveli, 1773. július 21-én XIV. Kelemen pápa «Dominus ac Redemptor» cimű bullájával a Jézustársaságot megszűntette. E nagyfontosságú tény következtében az egyetem, a liceumok, gimnáziumok s az ifjúság tanítására és nevelésére fölállított más intézetek legkiválóbb mestereiket vesztették el. Az így támadt űr betöltésére, hogy a tudományok elhanyagolása által a magyar közoktatásügy rövidséget ne szenvedjen, vallásos és tudományos férfiakról kellett gondoskodni, kik a

[1] U. o. 20.
[2] U. o. VI. 2. és ezen pontnak 3. jegyzete.
[3] U. o. VI. 5.
[4] U. o. 4.
[5] U. o. 6.
[6] U. o. VII. 14.
[7] Rendi anyakönyv.

jezsuitákhoz hasonló önfeláldozó munkásságukkal az ifjúságot az erényekbe s tudományokba egyaránt bevezessék.

Épen ezért Mária Terézia királynő a kolozsvári akadémiát, mely a Jézustársaság gondos vezetése alatt oly sok kiváló államférfiút és katonát nevelt a hazának, bölcsészeti tanszékeivel, tágas gimnáziumával s a nemes ifjak konviktusával együtt a piarista rendre bízta.

Amily örömmel töltötte el a rendtagokat a királynőnek a kegyes iskolákról táplált megtisztelő véleménye, époly mértékben serkentette a rendkormányt arra, hogy a kolozsvári intézetben a legkiválóbb embereit alkalmazza, egyrészt azért, hogy a királynőnek a rendbe helyezett bizalmát igazolja, másrészt, hogy az erdélyi nemességet s Kolozsvár városát, mely fájva vált meg régi mestereitől, teljesen megnyugtassa, s meggyőzze afelől, hogy a mesterek «csak névleg, de nem tényleg változtak».[1] A várakozásnak igyekezett tehát a rendkormány eleget tenni akkor, midőn a rend ügyeit oly nagy tapintattal vezető s emberismerő Orosz Zsigmond rendfőnök a legkiválóbb rendtagokkal népesítette be a kolozsvári házat úgy hogy, mint Spányik beszédében mondja, «a tartomány virága a házától elszakítva Kolozsvárott összpontosult.»[2]

Bolla Márton Kolozsvárott, mint tanár.

E kiváló csapattal ment Bolla is, életének javarészét Kolozsvárott töltvén, hol erényes életével s tudományával rendjének s önmagának tekintélyt és tiszteletet szerzett. Kiváló pályatársai között vannak: Pállya István, a kitünő szónok, az európai irodalmakban jártas Keszthelyi László, Koppi Károly, a kitünő szónok, kiváló történész s mint Spányik mondja, Gatterernél nem alábbvaló; Schreier Norbert, költő, zenész, nyelvész, történész és theologus; Farkas Lajos, Gegő Adolf, Murányi Ignác, Guul János, Koros Imre, a költészet különféle ágaiban, az egyházi és világi tudományokban egyaránt jártas férfiak. A nemes versenyben Bolla sem maradhatott el társaitól; 1777—83-ig a költészetnek tanára, de mint ilyen nemcsak az e nemből való kiváló termékeket mutatta be, hanem maga is készített ódákat.[3]

Bolla, mint költő.

[1] Spányik: O. 7. és 8. l.
[2] U. o. 8. l.
[3] Az itt között rész az előzőkhöz folytatáskép csatlakozik: Bolla amel-

Bolla classicitással tudott latinul, de értett a német és francia nyelvhez is.

A kor szokása szerint költeményeit latinul írta, de magyar nyelven is verselt. Magyar distichonokban gúnyolja a Hóra és Kloska-féle lázadást. Tőle ered a «Lantos vers Révai Miklóshoz» c. költemény.

Egyéniségét mégis inkább latin versei tükröztetik vissza. Mesterei Horatius, Persius, Catullus és Juvenalis. Latin költeményeinek legnagyobb része óda és elégia és van néhány epigrammája és idylliuma.[1]

Latin költeményei sorában megemlíthetjük a következőket: Ode, qua august. imperatricis Mariae Theresiae materna in scholasticam inventutem benignitas celebrabatur. Claudiopoli, 1777. Carmen Georgio Banfii l. b. de Losoncz, u. o. 1778.; Excell. illustr. ac rev. dno Ign. e com. de Battyán episcopo Transylvaniensi. U. o. 1781.[2]

«*Költészete* — mondja dr. Erdélyi Károly, — *ami a tárgykört illeti, szűkkörű.* Eszméi gyakori emelkedettség mellett olykor-olykor prózává laposulnak. *De valamennyi verséből komoly férfiarc néz reánk...*

Ez a költői munkásság — folytatja tovább, — természetesen nem tarthat számot arra, hogy az irodalom bemélyedő tudomást vegyen róla; de kortörténeti értéke van. ***Bolla egyike azon klasszikus műveltségű magyar professzoroknak, akiknek sorából a klasszikai iskola íróit és híveit toborozta.*** Érdekes benne a küzdelem a mult és a jövő között, s mindenesetre ***értékesnek kell annak lenni, akit korának úgyszólván minden nagyja mint poétát is becsült.***»[3]

lett, hogy az ifjúságot a humaniórákban vezette, a legnagyobb bölcseséggel s körültekintéssel a nemes ifjak konviktusát is igazgatta.

A klasszikusokhoz magyarázatokat készített latin és hazai nyelven s másoknak is megmutatta a módot arra nézve, miként lehet a klasszikusokat eredménnyel olvasni. U. o. 8—11. l.

[1] A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. főgimnázium értesítője az 1900—1901. évről. II. Adalékok az intézet történetéhez. 1. Bolla Márton, mint kolozsvári tanár, igazgató és házfőnök 1776—1799. Irta Erdélyi Károly dr. igazgató.

[2] U. o. 58. l.

[3] U. o. 67. l.

A kormány 1784-ben Koppi Károlyt a magyar tudományegyetemre nevezvén ki, helyét Kolozsvárott ő foglalja el[1]. 1784–1796-ig működik ilyen minőségben,[2] előadván a világtörténelmet, a történelem segédtudományait s a filologiát. Ezen újabb állásában is megtartotta régi szokását, a helyes és értelmes olvasást; szorgalmasan tanulmányozza a régi s újabb írókat s ennek alapján oly műveltséget szerez, hogy kollégiumait nemcsak a felnőtt ifjak, hanem előkelő állású s művelt emberek is haszonnal hallgathatták, másrészt az előkelők kérésére épen akkor, midőn az elüljárók bizalma az akadémia, gimnázium s a nemes ifjak konviktusa élére állította, nagy elfoglaltsága közepette megírja világtörténelmét: *Primae lineae historiae universalis*[3] címmel. Bolla 1797–1799-ig a kolozsvári rendháznak főnökségét is viselte.

Bolla tudományos működése.

Világtörténelmének megjelenése

Bolla kora történeti eseményeit is élénk figyelemmel kisérte.

Az oláhok ról írt híres értekezése.

Az oláhok 1791-ben II. Lipóthoz «Repraesentatio et humillimae preces universae in Transylvania Valachicae nationis Martio 1791.»[4] c. folyamodványt nyujtottak be, melyben a három nemzetnek állami jogaiba való fölvételüket s azt kérték, hogy a nemegyesült görög vallás egyenlő jogúvá tétessék a négy bevett vallással. Főokul azt hozták föl, hogy ők a Trajanus által Dáciába hozott gyarmatoktól származván, Erdély nemzetei közt a legrégibbek s görög nemegyesült vallásuk is e területen a legrégibb: amiből azt következtették, hogy az oláhok Erdélyben a befogadó nemzet (natio recipiens), mely a később jövő többi nemzeteket jogainak közösségébe befogadta, úgy hogy az oláhokat mind a politikai, mind az egyházi jogok első sorban megilletik s minthogy azokból az idők jogtalansága folytán kiestek: méltán kívánják azok visszaállítását.

[1] O. 11. l.

[2] Rendi anyakönyv.

[3] O. 11. és 13. l.

[4] A folyamodvány egész címe: Repraesentatio et humillimae preces Universae in Transylvania Valachicae Nationis se pro regnicolari natione, qualis fuit, authoritate regia declarari, seque ad usum omnium iurium civilium, exquo non lege, non iure, sed temporum duntaxat iniuria cum initio praesertim superioris saeculi exclusa est, reponi de genu supplicantis. Martio 1791. Jassy, 1791. Századok 1879. Bolla Márton és Éder Károly meg az oláh incolatus Erdélyben 510–511. l.

Bolla, mint a kor történelmi tudományosságának színvonalán álló magyar ember *siet áttanulmányozni az oláhok kérelmét s a «Dissertatio de Valachis»*[1] *című értekezésében* történelmi kritikájának élével *kimutatja:* 1. hogy az oláhok eredetre nézve nem rómaiak, hanem bolgárok; 2. de még ha római származásúak volnának is, ebből semmi jog sem háruthat rájok Erdélyt illetőleg,[2] részint azért, mert itt Dáciában Aurelianus császár kora óta a rómaiak minden hatalma teljesen megszűnt; részint azért, mert az oláhokat, bármily eredetűek voltak is, az ideérkező magyarok mint háborúban legyőzötteket, meghódították és azóta sem ruházták föl állami jogokkal;[3] 3. bármilyen eredetűek volnának is tehát az oláhok, a magyar birodalom megalapítása óta (inde a condito regno Hungarico) Erdélyre semmi jogot sem tulajdoníthatnak maguknak; 4. a görög nemegyesült vallás sohasem nyerte meg azon kiváltságokat, melyeket a többi bevett vallás élvezett.[4] Azért tehát ne kérjék a jogok visszaállítását, mely jogokkal sohasem birtak, hanem a fejedelem kegyétől s az erdélyi karok és rendek méltányosságától várják új jogaik kieszközlését.[5]

Bolla jelen kézirati művének áttanulmányozásával a «Magyar Történelmi Társulat» 1878. június 6-án tartott ülése Hunfalvy Pált bízta meg.

E jeles tudós «Bolla Márton és Éder Károly meg az oláh incolatus Erdélyben»[6] c. értekezésben oldotta meg föladatát.

Hunfalvy Bolla munkájáról következőkép nyilatkozik: «Meggyőződvén, hogy Bolla Márton műve a maga korában jeles vala, sajnálkozom, hogy ki nem adatott; — talán eloszlatott volna egynéhány téves fölfogást, mely sok bajnak volt szülője.»[7]

[1] Az értekezés teljes cime: Martini Bolla e Scholis Piis, in Lyceo regio Claudiopolitano historiae universalis professoris P. O. Dissertatio de Valachis, qui Transilvaniam incolunt. Scripta instar responsionis ad libellum supplicem, quem aug. imper. Leopoldo II. anno 1791. natio Valachica porrexit. E kézirat nyomtatásban az erdélyi róm. kath. státus kegyesrendiek vezetése alatt álló kolozsvári főgimnáziumának 1906—907. tanévről kiadott értesítőjében jelent meg.

[2] U. o. Conspectus dissertationis.

[3] U. o. Prooemium, 2. §.

[4] U. o. Conspectus dissertationis.

[5] U. o. Prooemium, 3. §.

[6] Századok 1879. 510—518; 541—563; 668–688; 717—761.

[7] U. o. 510. l.

Másutt pedig ugyancsak Hunfalvy ezeket mondja: «Valóban sajnálni lehet, hogy Bolla kézírata nem nyomatott k' mert abból a magyar legújabb történetírók nem keveset tanulhattak volna, még az Anonymusba való hitük mellett is.»[1]

«Bolla Márton a hitélet terén is maradandó érdemeket szerzett magának Kolozsvárott, nemcsak az intézeti Mária-társulat buzgó és sikeres vezetésével, hanem azáltal is, hogy a Máriacultusnak a «Mária-társulatokról» c. munkájával új híveket igyekezett toborzani. Egyuttal mint hitszónok szép hírnevet szerzett magának hét éven keresztül. Vetekedve tüntették ki őt Erdélynek főúri családjai ezen érdemeiért is. Fájdalom, Bolla egyházi beszédeinek nyoma veszett és valószinüleg nem kerülnek elő többé ezen, korukban oly hatásos szónoklatok. Működése a hitélet terén.

Említés nélkül nem hagyható, hogy Erdély akkori nagynevű kormányzója, Bánffy György gróf, két fiának nevelését Bolla Mártonra bizta.»[2]

Bolla 1800-ban Domány Márk rendfőnöksége alatt *Vácra került*, hol mint másodházfőnök, mint a helybeli gimnázium igazgatója s a történelem tanáraműködik Pállya József házfőnök mellett. Hasonló munkaköre van 1801-ben; a rendi anyakönyv ezen utóbbi évvel kapcsolatban nem említi, hogy Bolla a történelmet is tanította volna. Bolla Vácott.

1800-ban az a kitüntetés éri, hogy világtörténelméért I. Ferenc király arany éremmel jutalmazza meg.

1802-ben már Kőszegen találjuk házfőnöki s igazgatói minőségben.

A következő évben ismét Vácott van, de már mint házfőnök, 1805-ben a helybeli gimnázium igazgatója, 1806-ban pedig kormánysegéd (assistens provincialis) is lett, mely tisztségeket 1809-ig viselte. [3]

Bolla mint igazgató a becsületességnek s kötelességtudásnak ritka példányképe. Mint ilyen példájával igyekszik a szerzetes tanítókat az erényes és tudományes életre buzdítani; a

[1] U. o. 760—761. l.

[2] A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. főgimnázium értesítője az 1900—1901. iskolai évről. II. Adalékok az intézet történetéhez. 1. Bolla Márton, mint kolozsvári tanár, igazgató és házfőnök 1776—1799. 69—70. l.

[3] Rendi anyakönyv.

pályájok elé gördülő akadályokat eltávolítja; az intézet egyöntetű működése céljából velük tanácskozásokat tart, hol esetleges helytelen eljárásukra figyelmezteti őket.[1]

Hogy az ifjúság előmeneteléről személyesen meggyőződjék, a reá bizott iskolákat szorgalmasan látogatta, mely alkalommal az ifjakat azon kötelmek teljesítésére serkentette, melyekkel Istennek, a hazának, önmaguknak s szüleiknek tartoznak. Azon volt, hogy a tanulókkal a tudományokat megkedveltesse. Ha valakit meg kellett büntetnie, elüljárói tekintélyét a legnagyobb emberszeretettel párosította.

Bolla Vácott mint a studium philosophicum igazgatója nem kevésbbé szivén viselte fiatal rendtársai oktatását is. A rend e korbeli szokása szerint u. i. a növendékek az újoncidő letelte után Vácra, a rend bölcsészeti intézetébe rendeltettek, hol a bölcsészet mellett az egyes tudományszakokkal foglalkoztak. Bolla a szerzet szabványainak a megtartására saját példaadásával serkentette a növendékeket. Az erkölcsi cél állandó szemmeltartása mellett nagy gondot fordított a növendékek tehetségeinek kipuhatolására s arra, hogy egyéni hajlamaiknak s képességeiknek legmegfelelőbb szakot válasszanak, amit azáltal igyekezett elérni, hogy a növendékek előtt a különféle tudományokat, azok szépségét és hasznát minél világosabban föltárta.[2]

Ily üdvösen működött Bolla a rend szellemi érdekeinek előmozdításán. Nagy tekintélyére vall az a tény is, hogy 1808. augusztus 18-án a kegyesiskolák nevében ő üdvözli József nádort, midőn ez unokaöccsét Estei Károly Ambrus főherceget a primási székbe ünnepélyesen beiktatja s a beiktatás után Károly Ambrust.[3]

Bolla rendfőnöksége.

Mint kormánysegéd (assistens provincialis) bölcs tanácsaival állandóan támogatta Egerváry Ignác rendfőnököt, ki őt a rend legmagasabb tisztségére annyira alkalmasnak találta, hogy végpercei elérkeztével őt jelölte utódjának[4] s *a rendi tanács* (consistorium) *1809. április 29-én őt választotta meg* «*Vicarius provincialis*»-nak. Mint ilyen vezette a rend ügyeit 1810- és 1811-ben, *míg végre a nagykáptalan 1812-ben* «*Praepositus provincialis*»-nak választotta meg.

[1] O. 16. l.
[2] U. o. 16. és 17. l.
[3] Budapesti piaristarendi levéltár.
[4] O. 18. l.

Mint rendfőnök azon volt, hogy a kegyes iskolák az egyházra s a hazára egyaránt áldásosan működjenek. Evégből minden erejét arra irányította, hogy a rendi növendékek minél alaposabb nevelésben s kiképzésben részesüljenek. Nem engedte meg, hogy a rendbe bárkit is fölvegyenek, akinek jelleméről és tehetségéről előbb meg nem győződtek. Hogy pedig az újoncok nevelése céltudatosan történjék, a tapasztalt rendtársak segítségével egy rendszert dolgozott ki, mely az újoncnövendék vallásos és tudományos kiképzésére irányult. Ezen törekvése azt eredményezte, hogy a növendékek a két év elteltével mindent tudtak, ami az elemi, grammatikai és humanitási iskola vezetésénél megkívánható.

De minthogy ez csak alapja volt a műveltségnek, a noviciatusból kikerült növendékeket a további munkálkodásra állandóan buzdította. Nagy gondja volt azokra is, kik magasabb tudományokra szánták magukat. Ezek mellé kiváló tudományú rendtagokat rendelt, akiknek segítségével szaktárgyaikat a legalaposabban megismerhették. Életének utolsó éveit leszámítva, a fáradságos út dacára szorgalmasan ellátogatott azon házakba, hol a növendékek tartózkodtak s vizsgálataikon személyesen szerzett meggyőződést előmenetelükről. Figyelme kiterjedt az ország különböző részeiben levő szerzetesházakra is; minden évben enciklikát intézett hozzájuk, melyben a rendtagokat erényes életre s az ifjúság helyes nevelésére buzdítja;[1] a szerzetesházakat többször föl is kereste.

De minthogy a vezérnek kell minden tekintetben jó példával előljárnia — mondja a fölötte tartott beszédében Spányik, — amit mint bölcs és hasznos dolgot parancsolt, azt elsősorban maga tartotta meg. Magaviseletében, beszédében olyannak mutatta magát — folytatja Spányik — hogy nemcsak kifogásolni valót nem lehetett benne találni, de igazán meglátszott rajta, hogy tökéletességre törekszik.

Vallásosságának, Isten dicsőségére irányuló törekvésének számos nyoma maradt az egyes kollégiumok templomaiban, azon falvakban s pusztákon, melyeket Ferenc király adományozott a rendnek. Az ő buzgólkodása folytán készült Fonó és

[1] O. 18—22. l.

Alkali községekben templom és Őszödön kápolna.[1] Több helyen keresztet állíttatott; a templomok tornyait, a parochiákat, iskolákat s a tisztviselők épületeit kijavíttatta, a templomokat edényekkel, ruhákkal s más szükséges tárgyakkal látta el.[2]

Bolla mint rendfőnök minden erejét arra irányította, hogy a rend régi szabványaitól el ne térjen.

Szépen nyilatkozik erre nézve «De amore instituti» cimű iratában.[3] «Korunknak nézetei — mondja ő — nagy megfontolással fogadhatók el. Ha volt idő, midőn a rend törvényeit és szokásait a változás veszedelme fenyegette, úgy bizonyára az utolsó 30 évről lehet ezt elmondani. Ez azon időszak, midőn az új nézetek nagy sokasága, külső nemzetektől terjesztve, a nemzet fiai által pedig fölkarolva, széles e hazát annyira elárasztották, hogy azoknak ereje s támadása következtében nemcsak a közgondolkozás, hanem az életmód is nagy mértékben átalakult. Azokat, kik a vallásosság gyakorlása céljából az emberek társaságát kerülik s életüket hallgatagságban töltik, kevésbbé érdekli az, hogy mi történik a társadalomban, de mi, kik abban élve a tanítás és nevelés által annak jelentékeny része vagyunk, mi ugyanazon viszonyok alatt állunk, mint maga a társadalom.»

«Ha a nézetek — mondja ő — melyek napról-napra mind szélesebb körben terjednek, annyira helyesek volnának is, hogy sem az igazságtól, sem az erénytől el nem térnének, mindamellett a legnagyobb vigyázattal kell őrködni afölött, hogy szerzetünk sarkalatos törvényeivel, melyeket semmi szín alatt sem szabad megváltoztatni, ellentétben ne álljanak: most midőn azoknak nagy része a józan ész itéletét sem állja ki, most nagyon meg kell fontolni, mily vigyázat elégséges azok elkerüléséhez.»

A kor szellemével szemben igen helyes álláspontot foglal el. «Örülnünk kell — mondja — kik a tudományokkal foglalkozunk, hogy e korszakban élünk, midőn a tudományok minden ága oly előre haladt. A tudomány vagy művészetnek mely ága az — úgymond — mely napról-napra ne gyarapodnék, mely új igazságokkal ne bővülne, melyet a kifejtés tisz-

[1] A Ferenc király által adott birtok ma «Custodiatus» néven ismeretes; előbb a székesfervári őrkanonoké volt.

[2] O. 23—24. l.

[3] A budapesti piarista rendi lvt.

tasága újabb világításban ne állítana elénk, de a tudományok ezen művelésében, a szellemek e munkájában, az általános örömet, ha nem is zavarja, de mindenesetre kisebbíti az a körülmény, hogy a tudományok e nagy előhaladásával párhuzamban, a ferde nézetek egész tömege jut fölszínre. Mi — folytatja tovább, — kik tanítással és neveléssel foglalkozunk, nem lehetünk el anélkül, hogy vagy ezen nézetek árja el ne ragadjon bennünket, vagy pedig, hogy itéletünkkel ezekből a hasznosakat kiválasszuk, az ártalmasokat pedig elvessük. Az elméket — fejezi be iratát — mérsékelni kell.»[1]

Bolla 1810-iki tervezete a magyar közoktatásügy javításáról.

A magyar közoktatásügyet 1777. után legközelebb az 1806-ban kiadott második Ratio Educationis szabályozta. E tanügyi rendszer ellen, mely a XIX. század első felében a magyar közoktatásügy vezérkönyvéül szolgált,[2] már három évi próba után a tanárok annyi kifogást emeltek s az eredmény a tanításban oly silány volt, hogy az intéző körök jónak látták a bajok orvoslásához fogni.[3]

Ürményi József, mint a tanügy akkori vezetője, 1810. június 26-án azon kéréssel fordult Bollához, hogy meghallgatva tapasztalt rendtársainak véleményét, tegyen előterjesztést neki arra nézve, miként lehetne a bajokon segíteni, különösen pedig arra nézve kéri ki tanácsát, miként lehetne a tanulók erkölcsi romlottságának útját állani.

Bolla 1810. október 17-én egy terjedelmes jelentésben tett eleget Ürményi fölhívásának.[4] Maga is megemlíti a fölterjesztés elején, hogy több rendtársával, kik az oktatás- és nevelésügyben otthonosak, tanácskozott a modern tanítás eredménytelenségéről. Bollának e kijelentése világosan mutatja, hogy

[1] A «Licentia de religione sentiendi» című irat oldaljegyzete; a budapesti piarista rendi lvt.

[2] Takács Sándor: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. XIII. 301. l.

[3] U. o. 307. l.

[4] A jelentés címe: «Anno 1810. de 17. a octobris responsum Excellentissimo Domino Indici Curiae Regiae Josepho de Ürmény de maiore Scholarum Humaniorum procurando progressu.» E jelentést Takács Sándor említett munkájában közli u. o. XIII.

Értekezésemben Takács munkáját vettem alapúl. Különben Ürményi fölszólítása s a jelentés a budapesti piarista rendi levéltárban van.

a tervezetet nem kizárólag ő készítette. De bizonyosra vehetjük, hogy a munkálatnak nagyobb részéért az elismerés őt illeti. Állíthatjuk ezt azon az alapon, mert a tanítás s nevelés terén gazdag tapasztalatokat szerezhetett, de másrészt állásánál fogva is volt alkalma a tanügyi viszonyokkal behatóan megismerkedni.

A tervezet világosan mutatja, hogy azok, akik készítették, ismerték az akadályokat s nehézségeket, melyek az akkori tanulmányi rendszer hiányaiból eredtek s mint tapasztalt tanárok tőlük telhetőleg tudtak is orvosszert ajánlani. Ennek igazolására nem lesz érdektelen legalább *főbb vonásaiban* megismernünk a tervezetet, mely a kor tanügyét is élénk világításba helyezi.

A tervezet két részre osztható; az első a tanítás sikertelenségének az okait tárgyalja; a második pedig a szükséges segédeszközökkel foglalkozik.

Általános a panasz — mondja a fölterjesztés — hogy az ifjak keveset tudnak, készületlenül jönnek az egyetemre és az akadémiákra s hogy latinul sem írni, sem beszélni nem tudnak. Ennek oka részben az iskolákban, részben pedig a közvéleményben rejlik, mely az ifjak lelkére jelentékeny befolyással van.

Az iskolákban rendkívül nagy a tárgyak sokfélesége és terjedelme, ami fölötte kifárasztja az emlékező tehetséget. Nagyon sokat kell a fiúknak kívülről betanulniok, hogy a vizsgálatokon megfelelhessenek a kívánalmaknak.

Kiemeli még a megfelelő tankönyvek hiányában a folytonos diktálást. Még alkalmas kathekizmus sincs. Számos tantárgyat: a földrajzot, történelmet, régiségtant, mithologiát, stb. a legtöbb iskolában diktálják, mert az előírt könyvek oly terjedelműek, hogy a tanulóknak még átolvasásukra sem marad idejük, annál kevésbbé áttanulásukra. A legtöbbnek pénze sincs a drága könyvek megszerzésére. S így még azon tanárok is kénytelenek diktálni, kik különben belátják ennek helytelenségét.

Gyakorlatírás nem igen dívik az iskolában. Pedig az itélőképesség («iudicandi vis») főkép a gyakorlatok írásában fejlődik.

A latin nyelv tanításában mutatkozó eredménytelenségnek egyik oka a latin beszélgetések teljes hiánya.

A külvilág is gördít akadályt a latin nyelv elsajátítása elé, amennyiben silány vélekedéssel van e nyelv felől.

A tervezet a tanügy fönnforgó hiányaival szemben általánosságban és részletesen is megjelöli a segédeszközöket, melyeknek segítségével a tanítás eredménytelenségén segíteni lehetne.

A latin nyelv tanításában el kell mindazt távolítanunk, ami a tanítás sikerét kockáztatja.

A gimnáziumokban nagy súlyt kell fektetni a latin nyelv elsajátítására. A tárgyak számát is apasztani kellene. Tévedés az, hogy a tömérdek különféle tárgy élesíti az elmét; ellenkezőleg! kifárasztja azt; akadályozza, hogy a főbb tárgyakban rendszeresebb ismereteket lehessen az ifjakkal elsajátíttatni. Sajnosan tapasztalható ez, mikor az ifjak a filozofiai osztályba jutnak. Itt már vagy nem értik az előadásokat vagy nem birják szavakkal visszaadni a hallottakat.

A tervezet ezután részletesen is megjelöli az orvosszereket, melyek a föntebb említett hiányok s tévedések megszűntetésére irányulnak.

Bolla a tanulók erkölcsi romlottságának okait a rossz házi nevelésben és a korszellemben látja.

E bajon csak a valláserkölcsi élet megszilárdításával lehet segíteni, amiértis a vallástanítás célszerűbb tanítását sürgeti.

Ezekben adja meg a feleletet Bolla Ürményi fölszólítására.

«Vajjon a piarista tanároknak tapasztalatok által igazolt eme fölterjesztését figyelembe vették-e az illetékes fórumok, ajánlataikat elfogadták-e, nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy amennyiben az állami szabályzat megengedte, a piaristák saját iskoláikban érvénybe léptették.»[1]

Bolla hivatalánál fogva számos tanügyi férfiúval állott összeköttetésben, amint ezt a velük váltott hivatalos iratokból világosan láthatjuk; így különösen Szápáry József gr. pozsonyi, Schalhausen Mór kassai s Jokody György nagyváradi főigaz-

[1] Takács u. o. 312. l.

gatókkal.[1] A tanügyre vonatkozó valamennyi irata ügyes kormányzói hivatottságról tesz tanúbizonyságot.

Bolla halála.

Mint bölcs rendfőnök huszonegy éven át szolgálta a rend érdekeit és ezzel egyúttal a magyar tanügyet. Igazi szerzetesi életéért s tudományáért, melynek alapján a fölállítandó akadémia «rendszerint való» tagjául volt kiszemelve,[2] Magyarországon s Erdélyben egyaránt tiszteletnek örvendett, midőn *mint 81 éves aggastyán 1831. november 7-én* mintegy húsz évnél tovább tartó, hősies lélekkel viselt betegeskedés után *befejezte földi eletét.*[3]

[1] Budapesti piarista rendi lvt.
[2] Cs.: R. III. k. XIII. 17.
[3] O. 26. l.

II. FEJEZET.

Világtörténelme általában.[1]

Világtörténelmének általános jellemzése s kiadásai. Szelleme és célja. Beosztása és ennek birálata. Terjedelme.

Világtörténelmének általános jellemzése s kiadásai.

Bolla világtörténelmének előszavában következőkép nyilatkozik: «Ezen (t. i. a kolozsvári) királyi liceumban a világtörténelmet a bölcselethallgatók számára adják elő».[2] Munkája tehát a felsőbb oktatást szolgálja, ami világosan kitűnik abból is, hogy a szerző az egyes fejezetek előtt a forrásokat és segédkönyveket is fölsorolja.

Bolla munkájával úttörő, mert a világtörténelmet egész terjedelmében felölelő mű, mely egyúttal a felsőbb oktatás érdekeit szolgálta volna, a szerző korában még nem jelent meg Magyarországon.

A piarista Koppi Károly 1785—1796-ig a pesti egyetemen a világtörténelem tanára, «Praelectionum historicarum Tomus primus» cimen[3] hallgatói használatára kiadott egy világtörténelmet, mely azonban csak Nagy Sándor haláláig terjed.

Severini János, 1775—1789-ig ág. ev. gimnáziumi igazgató Selmecen,[4] szintén írt egy világtörténelmet, a mű cime: «Fundamenta historiae civilis»,[5] mely azonban csak tanulók számára

[1] Értekezésemnél Bolla Márton munkájának első kiadását használtam: Martini Bolla e Scholis Piis Primae lineae historiae universalis, in usum studiosae iuventutis Claudiopolitanae. Tomi tres Claudiopoli, 1798—99.

[2] Praefatio.

[3] A munka teljes cime: Caroli Koppii e Scholis Piis AA. LL. et phil. doctoris, atque in regia scientiarum universitate Hung. hist. univ. professoris P. O. Praelectionum historicarum tomus primus. Pestini, 1788.

[4] Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XII. köt.

[5] A munka teljes cime: Joannis Severini, Fundamenta historiae civilis, ab orbe condito, ad nostram aetatem deductae, usibus tyronum accomodata, cum appendice geographica. Posonii, 1773. 2. kiad. u. o. 1789.

készült. Különben is a munka, melyhez a szerző földrajzi függeléket is mellékelt, a történelmi részt 86 lap keretén belül tartalmazza.

Mellőzve Gvadányi József hatkötetes világtörténetét, melyet szerzője különben sem a tanuló ifjúság részére adott ki, figyelmünket különösen a kiváló Budai Ézsaiásnak tanítványai használatára szánt «Közönséges históriája»[1] ragadja meg, mely azonban már 1800-ban, tehát Bolla munkájának első kiadása után jelent meg s az események fonalát 1453-ig, a keletrómai birodalom megdőléséig, vezeti.

Bolla Márton munkája, mely a világtörténetnek mind a három korát felöleli, mind a tartós használatnál, mind hatásánál fogva korában páratlanul áll a történelmi tankönyvírás terén. *A mű hat kiadást ért,*[2] *sőt Kecskeméthy Csapó Dániel és Schröck Ferenc*[3] *magyar fordításában tovább is élt és így összesen félszázadon túl szolgált a magyar ifjúság világtörténeti ismereteinek forrásául.*

Erdélyi Károly Bolla munkájáról következőkép nyilatkozik: *Bolla munkájának «hatása az ötvenes és hatvanas, sőt a hetvenes években sem szűnt meg. Bolla egyik rendfőnök utódja, Somhegyi Ferenc, később önálló világtörténeti kézikönyvet adott ki, amelyen Bolla döntő hatása kézzelfogható. Ebből a könyvből tanultam én a világtörténetet a hetvenes évek elején, és tanulta velem Magyarország ifjúságának nagy része. És a Somhegyi tankönyvét letűnt évszázadunkban használta sok nem katholikus intézet is. Ime Bolla könyvének százodos hatása».*[4]

Bolla nemcsak úttörő, hanem mint ilyen is nagy lépéssel

[1] Megjelent Debrecenben 1800-ban és u. o. 1811-ben. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. köt.

[2] 1. Primae lineae historiae universalis. Claudiopoli, 1798—99. 2. Primae lineae historiae universalis. Pestini, 1820. 3. Primae lineae historiae universalis. Pestini, 1825. 4. Primae lineae historiae universalis. Pestini, 1830. 5. Primae lineae historiae universalis. Pestini, 1836. 6. Primae lineae historiae universalis. Pestini, 1843.

[3] Kecskeméthy Csapó Dániel — Pest, 1845—46. — és Schröck Somhegyi Ferenc — Pest, 1849. — az utolsó kiadást fordították le magyarra.

[4] A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló kolozsvári r. kath. főgimnázium értesítője az 1900—1901. iskolai évről. II. Adalékok az intézet történetéhez. 1. Bolla Márton, mint kolozsvári tanár, igazgató és házfőnök 1776—1799. 68. l.

viszi előre a történeti tankönyvírást, ő ugyanis kiváló forrásmunkái nyomán munkájába egy nevezetes irányt visz be, mely ma is nélkülözhetetlen kelléke az igazi történelmi tankönyvnek s általában a történetírásnak, ez pedig nem egyéb, mint azon fontos tény, hogy *kézikönyvét művelődéstörténeti alapon írta.*[1]

A szerző teljes tudatában van annak, hogy valamely művelődéstörténeti tényező okaiban s következményeiben ép oly kihatással lehet a nemzetek életére, mint a háború, a béke vagy más tisztán politikai jellegű esemény s épen ezért a népek vallásának, tudományos és művészeti életének, kormányformáinak s ez utóbbival kapcsolatban a földmívelésnek, iparnak, kereskedelemnek s az erkölcsök általános jellemzésének külön-külön fejezetet szán.

S midőn Bolla az új irány szolgálatába lép, nemcsak a neveléstan követelményeinek tesz eleget azáltal, hogy a népeknek mind külső, mind pedig — ami ép oly fontos — belső történetét is tárgyalja, *hanem magának a történettudománynak is* — mert munkája több a tankönyvnél — *beigazolván azon egyedül helyes elvet, mely szerint a népek politikai élete s művelődéstörténete csak együttesen s nem külön-külön alkotják a szó szoros értelmében vett történelmet.* Ezen igazság érvényre juttatásában áll Bollának legnagyobb s elvitázhatatlan érdeme.

A mű, mint tankönyv, legnagyobbrészt nem eredeti kútfők, hanem földolgozott munkák alapján készült. De ennek dacára is értékesnek kell tartanunk, mert több helyen — mint a források tárgyalásánál látni fogjuk, — a szerző az eredeti kútfőkből is merített, másrészt a hazai történelmi termékek mellett a külföld kiváló munkái szolgáltatták az alapot, melyen könyve fölépült, különben az átvétel dolgában sem szolgailag, hanem öntudatosan járt el, amit legfőkép az a szellem igazol, mely Bolla egyéniségét árulja el.

Az anyag helyes kiválasztása s a tankönyv szűk kereteibe való beillesztése s célszerű elrendezése volt rá nézve a legfőbb föladat.

[1] Már Koppi Károly: «Praelectionum historicarum tomus I.» című munkája szintén művelődéstörténeti alapon készült, de a szerző csak Nagy Sándor haláláig vezeti az eseményeket.

Ami az elsőt illeti, általában véve elmondhatjuk, hogy a legfontosabb politikai s művelődéstörténeti eseményeket, ha röviden is, de ismerteti. A háborúkat, de csakis a nagyobbakat, valamint az egyházi s világi hatalom viszályát — úgy látszik, — neveléstani szempontból vagy csak vázlatosan ismerteti, vagy tisztán megemlítésükre szorítkozik, a kisebb haditényekre nem terjeszkedik ki.

A szerző személyében az igazi magyar ember nyilatkozik meg azáltal, hogy a népek vallási, tudományos és művészeti élete mellett különösen kormányformáik kellő kidomborítására fordít nagy gondot.

Munkájába beviszi az oknyomozást s dicséretére válik, hogy nemcsak a politikai eseményeknek, hanem a tudományok s művészetek életében beállott változásoknak okait is kutatja.

Az anyag elrendezésénél hátrányos annak túlságos széttagolása, ami azonban az események összefüggésének megértésére nem hat zavarólag, mert a szerző annak ellensúlyozásáról eleve gondoskodik.

A mű stilusa tömött. A szerző Tacitust utánozza: kevés szóval sokat mond, ami az olvasót önkénytelenül is beleviszi a mélyen járó gondolkozásba s a műnek világtörténelemhez méltó komolyságot kölcsönöz.

A munka mondatszerkezetei általában világosak. A szerző épen annyit mond, amennyi a megértéshez szükséges; az ifjúság részéről fejlett értelmi képességet tételez föl. Néha-néha szűkszavú; úgy látszik azonban, hogy — mint Horányi is mondja, — a szerző szándékosan jár el így, azért t. i., hogy nélkülözhetetlen legyen munkájánál egy magyarázó, aki a tanulók várakozását kielégítse s ilymódon figyelmüket és gondos munkájukat megkettőztesse. Az igazság föltárása így becsesebb, a tanító iránt táplált tisztelet és kegyelet nagyobb, Horányi szerint ez a munkából kiolvasható tanítási elve Bollának.[1]

A mű hangja higgadt, komoly s tárgyilagos.

A három kor közül az ókor történelmét tarthatjuk legsikerültebbnek. A dolog természeténél fogva sem állíthatjuk ugyan-

[1] Alexius Horányi: Scriptores Piarum Scholarum. Pars I. Budae, anno 1808. Bolla (Martinus) 273—274. l.

ezt az újkorról, melynek irodalma még kevésbbé állott tisztán a szerző előtt, mint az előzőké, különben is világtörténelmének megjelenése az 1798. és 1799. évekre, tehát azon időbe esik, midőn az újkornak legnagyobb eseményei lejátszódtak.

Bolla világtörténelmében, a mai fejlett történettudományhoz viszonyítva, találunk hiányokat s fogyatkozásokat, melyeket azonban a jelzett körülményre való tekintettel sem lehet tisztán a szerző rovására írni.

Célom világtörténelmét minden részletében korunk történelmi álláspontjáról megbirálni, kimutatva fogyatkozásait és hiányait, melyek nagy része a még meg nem érlelődött eseményekből s a kor történelmi fölfogásából származott, de viszont kidomborítom érdemeit is, melyek oly hosszú életet biztosítottak számára.

A munka cime: «*Primae lineae historiae universalis in usum studiosae inventutis Claudiopolitanae*». Munkáját Erdély akkori kormányzójának, losonczi Bánffy Györgynek, ajánlja, aki bőkezűségével az erdélyi tudományos életnek lelkes támogatója. Világtörténelmének szelleme

Bolla az előszóban megnevezi Gatterert, Remert, Schröckhöt és Grubert, mint a klasszikus világtörténelem terén a legkiválóbbakat, kiket világtörténelme készítése alkalmával követett, de egyúttal kijelenti, hogy a hazai dolgokat mindig szem előtt tartotta.

«Ezen királyi lyceumban — mondja ő, — a világtörténelmet a bölcsészethallgatók számára adják elő, kik előbb a chronologiát és földrajzot külön-külön tanulják; az előadások latin nyelven folynak, amiért is munkámat minden kortani és földrajzi fejtegetést mellőzve, latin nyelven kellett írnom. A reánk nézve oly fontos Magyarország és Erdély történetét — mondja, — a többi népek viselt dolgai között főbb vonásaiban mutatom be».[1]

Amit a szerző igér, azt munkájában csakugyan valóra is váltja, mert a haza történetét, a több nagy nemzetekéhez viszonyítva, megfelelő terjedelemben tárgyalja és a szomszéd államokkal való érintkezését az illető népeknél külön is fölemlíti.

[1] Praefatio.

A szerző ezen eljárása eléggé bizonyítja munkájának hazafias irányát, minek szóval is kifejezést ad, midőn Dácia történeténél bevezetéskép így nyilatkozik: «Erdély Dácia egy része volt s történetének kezdete ezen időszakra esik. *Minden nemzetnek, mely magasabb műveltségre törekszik, a hazai történetre különös gondot kell fordítania.* Annak itt alapvonalait adjuk, nehogy a klasszikus világtörténetírás szigorú szabályait szorosan értelmezve, a dolognak az a látszata legyen, mintha a hazai dolgokat elmellőznénk».[1]

Világtörténelmének célja.

A munkának legfőbb célja az erkölcsi tanítás; Bolla ugyanis, — mint a bevezetésben mondja — az emberi nem életében előforduló változásokat a népeknek, a törvényeknek, a vallásnak, a tudományoknak, a művészeteknek s a kereskedelemnek váltakozását, a jeles férfiaknak «viselt dolgai»-t, a jótettek jutalmát és dicsőségét, a bűnöknek pedig gyászos végét azért ismerteti, hogy az értelem megismervén a polgári társadalmak s az emberi lélek szenvedélyeinek természetét, az oly sok és oly nagy események különféleségében mindenütt az isteni Gondviselést szemlélve, az akarat számára az erények minden nemére előre világot gyújtson s a lélek — a maga egészében — készségesebben kövesse azokat.[2]

Bolla munkájával nem akar szakműveltséget adni. Célja az, hogy a hallgatókat a történelembe alaposan bevezesse, a történelem iránt tanusított szeretetöket táplálja, történelmi érzéküket fejlessze.

Világtörténelmének beosztása.

Világtörténelmét ó-, közép- és újkorra osztotta, melyeket még a következő részekre tagol: a világ teremtésétől a vízözönig terjedő 1656 évnyi időszakot őskornak, mintegy bevezetésnek veszi, mert mint az előismereteknél mondja:[3] «A vízözön előtti emberek nem voltak különféle népekre oszolva s így azoknak viselt dolgai egyidejűleg (synchronistice) nem is tárgyalhatók s épen azért nem is tartoznak a szoros értelemben vett világtörténelem keretébe.

A vízözöntől koráig terjedő időt két időszakra osztja, melyek

[1] Bolla: Pars I. P. III. S. II. C. IV.

[2] Praefatio.

[3] Praenotiones C. II. 3. §.

közül a három első az ókort, az utána következő három a közép- s a hetedik az újkor történelmét alkotja.

«Ezen időszakok — mondja ő — egymástól nagyon is eltérnek, mert az emberi nem is, melyről szólnak, mindegyikben más és más változatban jön elő. Különben ez időszakok úgy vannak összeállítva, hogy azok keretén belül az egyes nép viselt dolgait eredetétől haláláig, vagy pedig korunkig, úgy kortanilag (chronologice), mint egyidejűleg (synchronitice) az e célra készült táblák segélyével könnyen át lehessen tekinteni. Ezen időszakok pedig a következők:

I. A bábeli nyelvzavartól a macedon birodalomnak Nagy Sándor halálát követő fölbomlásáig. Kr. e. 2327—323-ig; összesen 2004 év.

II. A macedon birodalom fölbomlásától a római köztársaságnak az actiumi ütközet után beállt megszüntéig, Kr. e. 323—31-ig; összesen 292 év.

III. Az actiumi ütközettől a népvándorlásig. Kr. e. 31-től Kr. u. 400-ig; összesen 430 év.

IV. A népvándorlástól (a Kr. utáni V. században) Nagy Károlyig. Kr. u. 400—800-ig; összesen 400 év.

V. Nagy Károlytól a tudományok fölújulásáig a XIII. században, Kr. u. 800—1300-ig; összesen 500 év.

VI. A tudományok fölújulásától a protestantizmus kezdetéig, Kr. u. 1300—1500-ig; összesen 200 év.

VII. A protestantizmus kezdetétől egész koráig. Kr. u. 1500—1798-ig; összesen 297 év.

Az utolsó időszak a legbővebb, melyet épen ezért még két korszakra osztott. Az első a protestantizmus kezdetétől a westphaliai és pyrenei békéig: 1500—1600-ig, a második pedig a westphaliai és pyrenci békétől koráig: 1660—1799-ig tart.

Mindegyik időszak két részre oszlik. Az első szakasz szól *a)* a nemzetek jelleméről, vagyis a fölvett időszakban előforduló népek gondolkodás- és cselekvésmódjáról; *b)* politikai összeköttetésökről s viszonyaikról, *c)* vallásukról, *d)* tudomá nyukról, *e)* kormányformáik és erkölcseikről. A második szakasz minden kiváló nép történetét tárgyalja időrendben, amit az egyes-egyes időszakok végére alkalmazott táblázat egyidejűség

szerint is föltüntet. A számítás Dionysius Petavius szerint történik.[1]

A hetedik időszak második korszakának elején ezeket mondja: «A klasszikus világtörténetírók az emberi nem életében előforduló nevezetes változásokat mindeddig hét időszakra osztották olyformán, hogy a hetedik időszak két korszakra osztva, az egész újkort magában foglalja. Ezután a beosztás — úgy látszik — oda irányúl, hogy a hetedik időszak II. József császár halálával és a francia népuralom kezdetével végződjék s ez utóbbi eseménnyel a nyolcadik időszak vegye kezdetét, ugyanis annyi időszakot kell megállapítani, ahány nevezetes esemény van, melyeknek befolyása következtében a kiváló népek jelleme megváltozik. Ily nevezetes esemény a francia népuralom elterjedése, mely a különböző népek előbbi gondolkodás- és cselekvésmódját kezdi megváltoztatni. Én mindamellett külön s rendszeresen még nem dolgozhattam ki a nyolcadik időszakot, minthogy a XVIII. század utolsó húsz évében a történeti események a különböző írók részrehajlása s gyűlölete következtében még nem állanak tisztán s az események közti kapcsolatokat, az okokat s körülményeket még nem lehet megállapítani s biztos tekintélylyel támogatni. Amiértis a régi fölosztást még mindig megtartva, a legújabb események legfontosabb pontjait, mint pl. a fejedelmek halálát, vagy bukását, a tartományok elfoglalását, a háborúkat, a szövetségeket stb. úgy fogjuk említeni, mintha a hetedik időszakhoz tartoznának.»[2]

Bolla a történetnek jelen felosztását csakis az első kiadásban tartotta meg. A másodikban már a világ teremtésétől koráig terjedő időt tíz időszakra osztja, melyek közül a négy első az ó-, a három utána következő a közép- s a három utolsó az újkor történetét alkotja. Eltérés az előbbi kiadástól csak annyiban van, amennyiben a világ teremtésétől a vízözönig terjedő időt külön időszaknak veszi, továbbá, hogy az előző kiadás utolsó időszakát a két korszaknak megfelelően két s a legújabb eseményeket szintén külön időszak keretében tárgyalja.

[1] Praenot. C. II. 4. §.

[2] Tomus III. Epochae II. S. I. C. I. Monitum. 156—157. l.

Ki kell még emelnünk azon különbséget is, hogy a szerző VII. időszakot, mely az első kiadásban a VI-nak felel meg, határozottabb végponttal, Amerika fölfedezésével, jelöli meg.

A VIII. időszak tehát Amerika fölfedezésétől a westphaliai és pyrenei békéig: 1500—1648-ig, illetőleg 1660-ig terjed; összesen 160 év.

A IX. a westphaliai és pyrenei békétől a francia forradalomig: 1660—1790-ig tart; összesen 130 év.

A X. a francia forradalomtól a szerző koráig terjedő időt öleli föl.

Világtörténelme beosztásának bírálata.

Ezen beosztás tanúsága szerint Bollának, mint tankönyvírónak törekvése arra irányul, hogy munkája időrend szerint és egyidejűleg bizonyos időszakok keretén belül minden nevezetesebb népre, a népek életének egész folyamára s összes megnyilatkozására kiterjeszkedjék.

Ezen elvek még ma is fontos kellékek a tankönyv s bármely más, tisztán a tudomány szolgálatában álló történelmi munka megírásánál.

Csakhogy a szerző az egyidőben szereplő népek történetét egymás mellett külön-külön tárgyalja s a keresztes hadjáratoktól eltekintve, nem csoportosítja egy nagyobb középpont köré. Az anyagnak ily természetű elrendezése a tanítás sikerét nagyon megnehezítette volna, ha a szerző annak meggátlásáról eleve nem gondoskodik.

Bolla ugyanis jól tudta, hogy kézikönyve csak akkor felel meg céljának, ha világosan feltűnteti a népeknek egymáshoz való viszonyát s egyúttal kifejezésre juttatja a világtörténelemnek alapelvét: az összhangot az egyetemességben.

Épen azért a szerző minden időszak elején külön fejezetben adja a szereplő népek jellemzését; főbb vonásaiban megrajzolja a kor képét, kiterjeszkedve mindazon tényezőkre, melyek az időszak szellemének megismeréséhez föltétlenül szükségesek.

Arról is gondoskodik a szerző, hogy a népek politikai életének szövevényes szálait tulajdonképeni történelmöktől (propria historia populorum) elkülönítve is bemutassa a tanulóknak; erre szolgál «A népek politikai összeköttetései» című fejezet, melyben a népek politikai történetének később kifejtendő körvonalait vázolja. Mielőtt a szerző ezen fejezet kere-

tében a népeket külön-külön röviden bemutatná, megismertet a népek politikai történelmének kölcsönös hatásával. A szerző e módszerével eléri azt, hogy az egyes népek történetének külön-külön tárgyalása mellett is bevezeti a növendéket a korok szellemébe.

Az említett tárgyalás menetéből is kitünik, amit munkájában több helyen is tapasztalhatunk, hogy a szerző ismétlésbe esik. Nem szabad azonban felednünk, hogy Bolla munkája tankönyv, melynek föladata épen abba áll, hogy az ismereteket a tanulókkal minél jobban elsajátíttassa. E célt tehát nagyban elősegíti az a körülmény, ha egy-egy esemény többször is előfordul; másrészt az a tény, hogy a szerző a művelődéstörténetet felölelő fejezetekben a népeket párhuzamosan tárgyalja, a tanuló figyelmét eleve fölhívja, sőt kényszeríti az összehasonlításra, mely tudásának világosságot s alaposságot kölcsönözve képessé teszi helyes itéletek alkotására s a történelmi tanítás egyik célját: a történelmi érzék kifejlődését nagyban elősegíti.

Bolla munkája, mint minden tankönyv, föladatánál fogva csak egy részét végzi a történelmi tanításnak, mert ennek első és elengedhetetlen kelléke az élő szóval történő előadás s csak ezután lehet és kell a kézikönyvet használni, melybe az élő szó szellemet lehelt s mely az előadás legfontosabb pontjait tartalmazva, mintegy kisegítőül szolgál annak teljes fölelevenítésére.

Ha ily szempontból olvassuk végig Bolla munkáját, az elfogulatlan biráló fölismeri kiválóságát és alkalmas voltát a történelmi ismeretek megrögzítésére.

Világtörténelmének terjedelme.

Bolla világtörténelmének megírásakor igen jól ismerte a kor szellemi áramlatát, mely az ó-korral szemben ellenséges álláspontot foglalt el. Eléggé igazolja ezt Bollának előbb ismertetett tanügyi tervezete, mely szerint a közvélemény, ha nem is épen az ókor történelméről, de ezzel szoros kapcsolatban álló latin nyelvről oly kicsinylőleg nyilatkozott.

Az ó-kor történetére vonatkozólag, még hívebben ecseteli e kicsinylő fölfogást Bolla egyik forrásmunkája, Gatterer világtörténelme, melynek előszavában a szerző ezeket mondja: «Néhány év óta az ujabb államoknak történetét és alkotmányát dicséretreméltó szorgalommal kezdték földolgozni... Csakhogy ezen

elismerést érdemlő munkásságuk mellett a régibb történetről majdnem egészen megfeledkeztek, legalább épenséggel nem gondoltak arra, hogy ebből tanulságos kézikönyvet készítsenek. Ennélfogva észrevétlenül olyan előítélet keletkezett, mely által az újabb történetnek a régibbel szemben fölötte nagy, habár meg nem okolt kiválóságot tulajdonítottak. Sokan arra a téves gondolatra jutottak, hogy a régibb történetnek nélkülözhetetlenségét tagadják. Ezek az hiszik, hogy annak a legcsekélyebb vagy még leghalványabb ismerete is elegendő a tudományok mai állása szerint».[1]

Bolla történelmének készítésekor, — amint munkájából kitűnik, — *Gatterer elvét vallotta. Távol áll attól, hogy történelmében az ókort a másik kettő fölé sorozza, de mindazonáltal oly terjedelemben tárgyalja azt, mint jelentősége s fontossága megkívánja.* Az ókornak 304, a középkornak 314, az újkornak 339 lapot szán, mely utóbbi a következő kiadásokban állandóan bővült.

[1] Johann Christoph Gatterer: Handbuch der Universalhistorie. Erster Theil. Zwote vermehrte und verbesserte Ausgabe. Göttingen, 1765. Vorrede zur ersten Ausgabe.

III. FEJEZET.

Világtörténelmének részletes birálata.

a) A TÖRTÉNELMI ELŐISMERETEK.

A történelem. A világtörténelem. Az emberekről általában.

A történelem. Bolla Márton a kitűzött célt szemmeltartása mellett tisztában volt azzal, hogy a tanuló értelmi körét úgy fejlesztheti, tágíthatja, a történelemből levont itéleteit úgy helyezheti erkölcsi alapokra, ha őt oly alapelvek és szabályok ismeretére vezeti, melyek a világtörténelmet, mint tudományt állítják elébe s melyek oly magas álláspontra emelik, ahonnan az eseményeket tisztán kiismerni, azok fölött elmélkedve jelentőségüket mérlegelni s hitelességüket megitélni képes lesz. Épen ezért bocsátja előre a történelmi előismereteket. A természetes sorrend úgy hozta magával, hogy elsősorban a történelemről, mint tudományról, másodszor pedig a történelem alanyáról, az emberről, szóljon. Lássuk az elsőt.

Bolla szerint a történelem a szó szoros értelmében véve a megtörtént dolgok elbeszélése, mint tudomány pedig a nevezetes, bizonyos és tervszerűen kiválasztott eseményeknek tanításra alkalmazott elbeszélése vagy leírása. A történelem alakja a tanításra alkalmas volta, célja a tanítás, tárgya a kiválasztott nevezetes események, a bizonyosság pedig ismertető jegye.[1]

A történelem alakját a rendben, kapcsolatban és okmányozásban látja. A történelem valódi célját az erkölcsi tanításba helyezi. Megengedi, hogy vannak, akiknek szemében a történelem a vétkek iskolája, de ezt csak a vallástalan ember által írt történelemről lehet állítani, amely a bűnöket a bölcseség leple alatt

[1] Praenotiones C. I. 1. §.

a nyereség-, uralom- és élvezetvággyal együtt, mint szeretetreméltó dolgokat tünteti föl, míg ellenben a tudós és erkölcsös ember által megírt történelem a becsületesség és bölcseség iskolája, mert nemcsak az erényeknek, hanem a vétkeknek erkölcsi szempontból való bemutatása is szolgáltat anyagot arra nézve, hogy mások hibáiból a tisztesség és bölcseség szabályait vonjuk le s hogy az isteni Gondviselést mindenütt fölismerjük.

A történelem tárgyát szerinte csakis a tanításra alkalmas nevezetes események képezik, melyekre nézve szigorúan megköveteli, hogy igazak s bizonyosak legyenek, de nem a metafizikai bizonyosságot érti, melynek a lehetetlen az ellentéte, hanem az erkölcsit, mely alkalmas tanú tekintélyére támaszkodik.

Kit tart Bolla alkalmas tanunak? A feleletet maga adja meg, midőn azt állítja, hogy aki az igazat tudta s akarta is megmondani; meg tudta pedig mondani az, akinél sem az éleslátás, sem a figyelem nem hiányzott, aki jelen volt a megtörtént dolgoknál, vagy nem sokkal azután élt, vagy aki az elbeszélések eredeti kútfőit használta; meg akarta mondani az, aki becsületes ember volt, akit semmiféle nemzet, vallás vagy állam iránt táplált szeretet vagy gyűlölet el nem ragadott; akit sem félelem, sem hízelgés, sem valamely előítélet tévútra nem vitt, aki végre az elbeszélések eredeti forrásait igazán és itélettel használta.

A történelem forrásait a némák és szólók csoportjára osztja föl. Az előzőkhöz sorolja az épületeket, szobrokat, festményeket, ünnepeket, vallási és világi szertartásokat stb., az utóbbiakhoz pedig a hagyományt, az énekeket, a pénzek és kövek föliratait, főleg a hamisítatlan okleveleket, hiteles kéziratokat, pártszellem nélkül írt hírlapokat, évkönyveket, útleírásokat s más effélé emlékeket.[1]

A történelmet tárgyára, terjedelmére és módszerére való szempontból osztja föl.

A történelem tárgyát tekintve, megkülönbözteti a politikai, továbbá az egyháztörténelmet, végül a tudományok történelmét, mint olyat, mely egyaránt felöleli a művészeteknek s tudomá-

[1] Praenot. C. I. 1. §.

nyoknak történetét. De a történelmeknek tárgyuk szerint még más elnevezéseik is vannak — mondja ő — mert minden dolognak megvan a maga története.

A történelem terjedelmére való tekintettel fölemlíti az általános, részleges és különös történetet. Általános alatt valamennyi kiváló népnek, részleges alatt a föld egy részén élő bizonyos népeknek, különös alatt pedig csak néhány vagy egy kiváló népnek történetét érti. Ezen pontba veszi föl még az életrajzot is és a történelemnek idő szempontjából való fölosztását: ó-, közép- és újkorra.

Az előadás módját véve alapul, rendszeres, oknyomozó és kritikai történetről emlékszik meg. A második kiadásban már az első fajt elhagyja, mert ha történelemről szólunk, az csak rendszeres lehet.[1] Egyedül a rendszeresen, oknyomozó vagy kritikai alapon tárgyalt történelmet tartja szerzőnk tudománynak, mert a nevezetes eseményeket ez ismerteti meg okaikkal együtt, ami viszont az itélőképesség fejlesztésére igen jótékonyan hat.[2]

A világtörténelem.

Ezekután a szerző áttér a világtörténelemre, melynek művelői között fölemlíti az ó-korban: Herodotost, Diodorus Liculust s másokat, kiknek törekvését az új-korban Gatterer, Remer, Schlötzer s a göttingeni társaság egyéb tudós tagjai újították föl.

Ezek előtt — mondja a szerző — a világtörténet fogalma homályos volt, mert a nevezetes eseményeket nem tudták megállapítani. Bolla tehát forrásai alapján nevezetes események közé csak azokat sorolja, melyek vagy az egész emberi nemre, vagy egy kiváló népre nézve nagy változások okaiul szolgáltak[3] s ezen álláspontból kiindulva, *a világtörténelmet mindazon események rendszeres elbeszélésének tartja, melyek a világ teremtésétől kezdve korunkig, vagy az egész emberi nemre, vagy egy bizonyos kiváló népre befolyást gyakoroltak.*

Szerinte a világtörténelem tárgya az egész föld s az egész emberi nem, alakja a synchronistikus alapon nyugvó chronologiai előadás, célja pedig az, hogy az olvasónak az emberi nem viszontagságairól általános, mindamellett világos ismeretet

[1] Praenot. C. I. 2. §.
[2] Praenot. C. I. 3. §.
[3] Praenot. C. II. 1. §.

nyujtson, mely nélkül hiányos bármiféle történeti oktatás, minthogy így csak egyes részeket ismerünk meg, anélkül, hogy a részeknek az egésszel való összefüggését átláthatnók.

A gyakorlati irány nyilatkozik meg Bolla munkájában akkor, midőn a szerző a világtörténet hasznáról is szól. «A világtörténet — mondja ő — rövid foglalatban azt a szolgálatot teljesíti, amit a történelem egyéb fajai a maguk terjedelmességével nyujtanak: a világtörténet az elmét megvilágítja és az emberi tettek megitélésében élessé s készségessé teszi, elvon bizonyos korok és népek bámulatától, megtanít a valódi emberi méltóságot megismerni s az emberi viszonyok között az isteni Gondviselést szemlélni.»[1]

Amit Bolla a történelemről, mint tudományról az előzőkben mond, az mind olyan, ami ma is méltán szolgálhatna egy világtörténelem bevezetésére egyaránt. Föltünő, hogy a világtörténelem segédtudományairól nem emlékezik meg, jóllehet valamennyi forrásmunkája fölveszi azokat a történelmi előismeretek közé. Valószinű, hogy céltudatosan s nem feledékenységből hagyta el azokat, mert munkájának későbbi kiadásaiban sem szól róluk, de ha névleg nem is sorolja föl őket, legalább közvetve érinti akkor, midőn a bevezetésben kijelenti, hogy a chronologiát és a földrajzot azért mellőzi, mert a növendékek előbb már úgyis tanulták. Tehát elismeri e két tudománynak a történelemhez való szoros viszonyát, míg másrészt a történelem forrásai közt fölemlítette az okiratokat s a kövek föliratát, amivel viszont a diplomatika s a palaeographia anyagát jelölte meg.

A történelmi előismeretek után szól az emberekről. Azon ismereteket közli itt az iró, melyeknek tudása a történelemnél szükséges. Az emberekről általában.

Így világosan kimutatja, hogy a népeknél fönnforgó külső eltéréseket az éghajlat, a táplálékok, erkölcsök és bevett szokások okozzák.[2]

Az erkölcsi különbségnél négy esetet vesz föl, aszerint, amint az egyes nemzetek vagy műveltek, vagy műveltségre csak törekszenek, vagy barbárságba sülyednek, vagy abban meg-

[1] Praenot. C. II. 2. §. [2] Praenot. C. III. 1. §.

maradnak.[1] Fölsorolja a barbár népeknek három faját, úgymint:

1. az emberevőket,
2. akik vadászattal, háborúskodással és halászattal foglalkoznak s akik barlangokban laknak,
3. akik egyedül baromtenyésztéssel foglalkoznak, akik, minthogy nyájaikkal egyik helyről a másikra költöznek, nomád nevet viselnek.

Ezzel szemben a műveltség első fokának a földművelést, másodiknak az olyan kereskedelmet tartja, mely szükségkép némely mesterségekkel áll kapcsolatban. A műveltség harmadik s egyúttal legmagasabb fokát a belső és külső kereskedelemben, a hajózásban és a felsőbb tudományokkal való foglalkozásban látja.

A vallásról, mint oly tényezőről emlékezik meg a szerző, mely valamennyi népnél megtalálható s mely az emberi társadalmat összekötő kapocs azon befolyásánál fogva, melyet az érzékekre s a lelkekre gyakorol. Kiemeli ezután a vallások főbbjeit és pedig 1. a természeti vallást, 2. a bálványimádást, 3. a zsidó és 4. a keresztény vallást.[2]

Utoljára az erkölcsi különbségnek szintén fontos ismertető jegyét: a kormányformákat s ezeknek korcs fajait ismerteti.[3]

Ezekben adja Bolla a történelmi előismereteket, melyeknek kellő vázolása után rátér a tulajdonképeni világtörténetre.

b) AZ ÓKOR.

A zsidónép. Egiptom. Phoenicia. Assyria. Perzsia. Görögország. Macedónia. Róma.

Bolla a Szentírás alapján állva ismerteti az ember teremtését s a bábeli zavartól elkezdve külön-külön a keleti népek történetét.

A szerző nagy súlyt fektet munkája ezen részének kidomborítására.

A zsidónép. *A zsidó népet* nem sorolja az uralkodó népek közé, de «viselt dolgai»-t s tanait magasztosság dolgában minden népnek tettei fölé helyezi.[4]

[1] Praenot. C. III. 2. §.
[2] Praenot. u. o. 3. és 4. §.
[3] Praenot. u. o. 5. §.
[4] P. I. S. I. C. II. 2. §.

E nép világtörténelmi jelentőségét abban látja, hogy a polytheismussal szemben védő bástyája volt az egy igaz Istenben való hitnek s várta az igért megváltót.[1]

A választott nép hivatását kiemeli a szerző a babyloni fogság tárgyalásánál is, mikor ép a zsidók révén ismerkedett meg számos pogány az igaz Isten eszméjével.[2]

Egiptomot, mint keletnek első művelt és rendezett államát tünteti föl, melynek törvényei a népesség gyarapítására, az egyesek szorgalmának előmozdítására s a gaztettek kiirtására irányultak. Egiptom.

A polgároknak osztályokba való sorolását azért nem tartja helyesnek, mert megakadályozza a tudományok s művészetek tökéletesedését azáltal, hogy megszünteti a versenyt és elnyomja a tehetségeket.

Kellő érzékkel méltatja a nép lelkületét akkor, midőn a szülők és az öregek iránt tanusított tiszteletét, a jótevők irányában érzett hálàját, hazaszeretetét és a régi szokásokhoz való ragaszkodását említi, mely utóbbi tulajdonságát azonban Platoval és Bossuetvel szemben károsnak mondja azért, mert meggátolja a műveltségnek s a művészeteknek előhaladását s általa a hibák gyökeret vernek.[3]

A szerző Egiptom uralkodóinak minden nevezetesebb politikai és művelődési ténykedéséről beszámol, de a piramisokkal kapcsolatban nem mulasztja el megróni építésök indító okát: a hiúságot s élénken kiemeli, hogy az építésökre fordított költségek a kincstárt kimerítették, a hasznosabb munkáktól elvont s agyongyötört néppel az uralkodót meggyűlöltették, magoknak e kőtömegeknek pedig semmi más hasznuk nem volt, mint az, hogy a királyoknak temetkezési helyül szolgáltak.[4]

A szerzőnek a piramisokról mondott birálata kétségkívül egyoldalú, mert tisztán a hasznosság szempontját véve irányadóul, megfeledkezik a piramisok művészeti értékéről, kolosszális szerkezetéről, pedig a piramisok épúgy hirdetik az utókornak az egiptomiak művészetét és műveltségét, mint bármely más talán sokkal hasznosabb alkotásaik.

[1] U. o. C. III. 1. és 2. §.
[2] U. o. S. II. C. I. 6. §.
[3] U. o. S. I. C. V. 3. §.
[4] U. o. S. II. C. II. 1. §.

Föltünő, hogy sehol sem szól a Nilusról, mely alapját veti meg a földmívelésnek, nem emlékezik meg arról sem, hogy a Nilus áradásai és a nap s a csillagok járása közti összefüggés nagyban hozzájárult a csillagászat kifejlődéséhez.

Ámbár az egiptomiak vallását világosan s érthetően ismerteti,[1] de nem tünteti föl a természettel való ama szoros viszonyát, mely szerint maga Ammon-Ra, a világ rendező istenség is — kit ő nem említ — a jólétüket okozó áradásoknak és a nap járásának rendezője, tehát a természettel igen szoros összefüggésben áll.

Phoenicia. *Phoeniciát,* mint a világ első tengeri államát mutatja be, mely kereskedelmének kiterjedtsége révén az óvilág legtöbb népével megismerkedett.[2]

Nem domborílja ki, hogy Phoenicia találta föl a biborfestést s terjesztette el az egiptomiak betűírását és a Mezopotamiától átvett pénz- és mértékismereteket, viszont vallásánál[3] első sorban Baalt, az ég urát kellett volna említenie.

A nép általános jellemzését igen helyesen foglalja össze, midőn azt mondja, hogy a phoeniciaiak ravaszok, haszonlesők, takarékosak, leleményesek voltak s vagyonukat életök kockáztatásával is megvédték.[4]

Assyria *Assyriát* az uralkodók nagy hódításai alapján az első világbirodalomnak tartja, de sem itt, sem Babylonnál nem említi a Tigris és Euphrates folyókat, mint oly tényezőket, melyek lehetővé tették a két ország kifejlődését s művelődését.

Perzsia. Assyriával szemben *Perzsiánál* a hadügy mellett a helyes alapra fektetett törvényeket emeli ki, melyek Perzsia fegyverek által szerzett hatalmának erkölcsi alapot is kölcsönöztek.

A szerző ennek megfelelőleg a perzsa hadászatot s a perzsa törvényeket egyaránt kidomborítja. Az előbbinél a halhatatlan sereget, az utóbbiaknál pedig azon szempontot emeli ki különösen, mely szerint a perzsák törvényei inkább a gonosztettek meggátlására, mint büntetésére irányultak s a gonosztettek iránt borzalmat keltettek, úgy azonban, hogy egyúttal az erényeket is megszerették.

[1] U. o. S. I. C. III. 3. §.
[2] U. o. S. II. C. III.
[3] U. o. S. I. C. III. 5. §.
[4] U. o. C. V. 5. §.

A szerző az idevágó törvények közül többet fölsorol, melyeknek legtalálóbbika a biráskodás köréből vett ama példa, melynél fogva a büntetendő egyénnek jó és rossz tetteit egyaránt tekintetbe vették, összehasonlították s ennek alapján büntették.[1]

Perzsia későbbi hanyatlásának okait a keleti elpuhultságban, a zsarnoki kegyetlenségben, a fejedelmek bűnei miatt megutált főhatalomban s az előkelő családok viszálykodásaiban keresi.[2] Az uralkodók sorában igen helyesen úgy mutatja be Kyrost, mint a perzsa szárazföldi hatalom megteremtőjét, Dareiost pedig mint a birodalom rendezőjét.[3]

Görögország. A szerző a görög törzsek erejének gyarapodását az amphictyoniák tanácsának, a delphii jósdának s az olympiai játékoknak tulajdonítja, melyek nemcsak a külső ellenségekkel szemben segítették diadalra a görög népet, hanem az államokat s az egyes polgárokat versenyre szólítva az erényeknek oly kiváló példáit eredményezték, hogy ezen kornak összes népei között a görögöt tartották a legműveltebbnek s leghíresebbnek.[4] Görögország.

Athén és Spárta történetét külön tárgyalja. Solon alkotmányában nem emlékezik meg a polgároknak timokratikus alapon nyugvó fölosztásáról, sem a gyermeknevelésről; szerinte a törvényhozó abban hibázott, hogy a népre méltóságot ruházott, anélkül, hogy szeszélyét kellő határok közé szorította volna.

Lykurgus alkotmányának lényegét abban állapítja meg, hogy általa a polgárok egy nagy családot alkottak s így a törvényekszabta korlátozással a polgárok nagyravágyását, kapzsiságát és fényűzését megakadályozta, lelkierejüket s testüket pedig a nehézségekkel, a veszélyekkel, a fájdalommal s a halállal szemben megedzette.[5]

Nem mulasztja el bemutatni ez alkotmány árnyoldalát sem, midőn a helóták sanyarú sorsát ecsetelve, azt mondja, hogy néhány százezer rabszolgának nyomorán nyugodott a csekély számú spartai féktelen szabadsága.[6]

[1] U. o. S. I. C. V. 6. §.
[2] U. o. C. II. 5. §.
[3] U. o. S. II. C. V. 2. §.
[4] U. o. S. I. C. II. 6. §.
[5] U. o. S. II. C. VI.
[6] U. o. S. I. C. V. 9. §.

A perzsa háború folyamán Themistoklesnek és Aristidesnek a haza javára irányuló ellentétes törekvéseit nem említi. Periklesnél hangsúlyozza, hogy ékesszólással és hízelgéssel kötelezte le maga számára a népet, ellenben nem domborítja ki Perikles külpolitikájának célját, belpolitikájánál pedig azon körülményt, hogy ő a teljes demokraciát akarta biztosítani s az arisztokráciát befolyásától megfosztani, amit Periklesnek Thukydidessel szemben aratott győzelmével kapcsolatban jelezhetett volna.

Téves a szerzőnek az az állítása, hogy a peloponnesosi háborúnak oka Perikles volt, aki állítólag azért ingerelte egymás ellen a görög államokat, hogy a tőle követelt 7000 talentumról ne tartozzék beszámolni.

A peloponnesosi háborúnak ugyanis más, mélyebben járó okai vannak. Magát a háborút is bővebben ismertethette volna. Perikles halála után megemlíthetné a demokrácia romlását és Kleont.[1]

A szerző igen találóan ismerteti a görög művészeteket; jellemzéseinek alaposságát a többi népekkel való összehasonlítás adja meg.

Tanulságos ismertetést nyujt az építészetről is, midőn így szól: «Az ázsiaiak az építészetben a tömegre és a túlságosan összehalmozott diszítésekre, az egiptomiak a szilárdságra is tekintettel voltak; a görögök pedig a tartósságra, nagyszerűségre és csínra egyaránt ügyeltek».[2]

Kiterjeszkedik a szerző valamennyi, de különösen a görög népnek irodalmi életére, mit világosan igazolhatunk a szónoklati irodalomnak következő sikerült jellemzésével: «A görögöknél a szónoklatot akkor kezdték először művelni, midőn Kleisthenes és Aristides Athénben a demokraciát megerősítette. A tökéletesség fokát kellett elérnie a szónoklatnak azon városban, melyben a legkiválóbb polgár a leghatalmasabb is volt egyúttal, minthogy a köztársaság ügyei, a polgárok élete és szerencséje a szónoklattól függtek.

Már Perikles előtt virágzott a szónoklat, ő pedig saját példájával mozdította elő. Demosthenes fáradhatatlan szorga-

[1] U. o. S. II. C. VI. [2] U. o. 6. §.

lommal annyira tökéletesítette magát, hogy a város fölött uralkodott. Aeschines, Demades és Phokion hiába akartak vele szembeszállni és macedon Fülöp jobban félt Demosthenes ékesszólásától, mint az atheneiek hajóhadától és seregétől».

Igen talpraesetten jellemzi a történetírókat is s munkájának tudományos jellege mellett bizonyít azon körülmény, hogy a népek történetébe is beleszövi őket és helyes birálatot mond munkájukról. Így a peloponnesosi háborúval kapcsolatban Thukydidesről úgy emlékezik meg, mint a hadászatban, polgárjogban és ékesszólásban egyaránt jártas bölcselőről.[1]

A tudományok közt különös gonddal tárgyalja a bölcseletet s képviselői közül különösen Socratest, Platót, Pythagorast emeli ki.

Macedónia történetében Fülöp működését s különösen a hadászat terén tett újításait világosan ismerteti. Nem említi Nagy Sándornál birodalma népeinek egyesítésére irányuló kisérletét,[2] különben helyes alapra helyezkedik akkor, midőn azt mondja, hogy Nagy Sándor hadjárata következtében a görögök tudományos ismeretei Ázsiában és Egiptomban elterjedtek.[3] Macedónia.

Bolla *Róma* alapítását és a királyok korát mondai alapon tárgyalja s bár némely helyen az eseményeket birálja, nem tünteti föl, hogy meddig terjed a monda s hol kezdődik Rómának megbizható kútforrásokon nyugvó története. Róma.

Servius Tulliusnál nem szól a népnek centuriákba való fölosztásáról.

A tizenkét táblás törvények közül többet említhetett volna meg.[4]

A plebeiusoknak a politikai egyenlőség érdekében folytatott küzdelmét röviden ismerteti. Így nem szól Valerius, Horatius és Licinius törvényeiről, tisztán csak azon nagyobb hivatalokat említi, melyeket idő folytán sikerült a plebeiusoknak elnyerniök. Hihető, hogy azért ily szűkszavú, minthogy a növendékek ezekre vonatkozólag a római régiségekből úgyis bőséges ismereteket szerezhettek.

[1] U. o. S. II. C. VI. 2. §.
[2] U. o. S. II. C. VII.
[3] P. II. S. I. C. IV. 1. §.
[4] U. o. S. II. C. IX.

Annál több gondot fordít a római nép jellemzésére ezen időszak keretén belül, midőn kegyetlenségét, harcias természetét, műveletlenségét, mértékletességét, igazságosságát, törvény- és hazaszeretetét egyaránt kiemeli.

A szerző fontosnak tartja a patronusok és a cliensek intézményét, mert a polgárok közt a kölcsönös szeretetet nagyban elősegítette azáltal, hogy a gazdagabbak a szegények gyámolításától várták vagyonuk gyümölcsöztetését, a szegények pedig a tehetősebb emberek vagyonában és tekintélyében találtak biztos oltalmat nehéz anyagi helyzetükben.[1]

Hogy az eseményeket kellőleg tudta méltányolni, igazolja azon körülmény, hogy *három nevezetes időszakot különböztet meg Róma életében,* de egyúttal fölfogásának emelkedettsége is kiviláglik abból, hogy az időszakokkal kapcsolatban Rómának erkölcsi minőségét is ecseteli, amint ez a következőkből kitűnik: «A római hatalomnak — mondja ő — három időszaka van; az első a samnitek legyőzéséig és a tarentumi háború befejezéséig tart, melyben Pyrrbust legyőzték s majdnem egész Itáliát meghódították. Ezen közel ötszáz évre terjedő időszakban Róma harcias, szegény és kegyetlen, de egyszersmind igazságos, becsületes volt és a külső nemzetek előtt tiszteletnek örvendett. A második időszak a harmadik pun háborúval végződik. Az Alpokon inneni Gallia, Spanyolország (Hispania), Macedonia, Sicilia, Kis-Ázsia, Görögország és Karthagó meghódítása a római hatalomnak rendkívüli nagy és páratlan gyors területi gyarapodását, de egyszersmind a régi egyszerűség eltűnését is jelenti, mert a rómaiak keletnek nemcsak kincseit szerezték meg, hanem hibáit is elsajátították, míg kincsvágyuk és határt nem ismerő uralomvágyuk az idegen nemzetek előtt tette őket gyűlölet tárgyává.

A harmadik időszakban Syriát, Pontust, Galliát, Egiptomot hódították meg; a művészetek és tudományok meghonosodtak, de egyúttal a fényűzés és mértéktelenség is növekedett s a várost megmételyezte a sokféle gonoszság, amit csak a roppant nagy vagyonnal való legaljasabb visszaélés idézhet elő. Némely polgárnak a királyokéval felérő kincsei megsemmisítvén a köz-

[1] U. o. S. I. C. V. 12. §.

társaság rétegeinek egyensúlyát, polgárháborúkba keverték az államot és a közszabadság eszméjének sutbavetése által egyenes út nyilt a zsarnokságra.»[1]

Róma történetének nagy fontosságát jelzi a szerző akkor, midőn világuralomra jutásának okait kutatja. Bolla a római birodalom emelkedésének tényezőit a következőkben látja: 1. hogy egy hatalmas nemzet sem volt szomszédságában; 2. hogy a Rómához legközelebb eső városok már gazdagok voltak s irtóztak a háborútól, melyben a még szegény, de harcias rómaiak legnagyobb örömüket találták; 3. hogy Róma a háborúk következtében nem merült ki, ellenkezőleg erőben gyarapodott, minthogy a legyőzött apró népeket vagy falai közé fogadta, vagy a legyőzöttekre nézve előnyös szövetségébe vonta; 4. hogy a patriciusok és plebeiusok közti viszályok akár történetesen, akár tudatosan, oly irányban fejlődtek, hogy a legkiválóbb elméket versenyre keltették s gyorsan kifejlesztették; a verseny a társadalmi élet (a köztársaság) hibáit megjavítván, a hazaszeretetet napról-napra fokozta; 5. hogy ezen körülmények segítségével Itália meghódítása után oly népekre bukkantak, kiknek jelleme és politikai szervezete a győzelmet rájuk nézve megkönnyítette; 6. hogy a kemény katonai fegyelmet s becsületességet mindaddig megőrizték, míg csak annyi nemzetet le nem győztek, hogy a még le nem győzöttektől egyáltalában nem kellett félniök.[2]

Ha az említett okokat általánosságban elfogadhatjuk is, tévesnek kell mondanunk a szerző azon állítását, hogy a rómaiak a becsületességet megőrizték, mert a samnit s a pún háborúk nem egyszer az ellenkezőt bizonyították.

A pún háború alapokát világosan kifejezi az előbbi okmányozásban, midőn a harcra, mint a római nép igazi elemére utal s midőn ezzel szemben Karthagó hatalmának alapját a kereskedelembe helyezi, mely utóbbinál azonban siet megjegyezni, hogy Karthagót erejének s gazdagságának kényelmes élvezetében meggátolta a kapzsiság, a kereskedelem kisérője, s a gazdagabb családok sokféle pártoskodása.[3]

[1] P. II. S. I. C. II. 9. §.
[2] U. o.
[3] U. o. 8. §.

Igen helyesen bírálja el a cannaei ütközet jelentőségét akkor, midőn azt mondja, hogy ezen ütközet Róma vesztét okozta volna, ha Hannibal a győzelmet úgy ki tudta volna használni, mint ahogyan győzni tudott. Hannibal további vereségeinek okaiul seregének a folytonos háborúskodásban való kimerültségét, az itáliai népek kétes hűségét, Róma erősségét s azon tényt hozza föl, hogy Hannibalnak nélkülöznie kellett a segédcsapatokat s az ostromhoz szükséges eszközöket. Mindez a szerző szerint Hannibalt menti is, de azért már elitéli, hogy hadserege a hosszas tétlenségben a téli szálláson a meglazult katonai fegyelem folytán elpuhult.[1]

A pún háborúk után a Gracchusok küzdelmének kellő megvilágítása szempontjából kitérhetett volna a vagyoni állapotokra, a proletárok és rabszolgák helyzetére, az optimatákra és lovagokra, végül a provinciák sorsára.

A Gracchusok méltatásánál szűkszavú.[2] Mariussal egyidejűleg a római hadseregről szólhatott volna. Megemlékezik a szövetségesek háborújáról, de eredményére: Itália összes népeinek egyenlőségére nem terjeszkedik ki.[3]

Az ókor második időszaka a köztársaság hatalmának tetőpontját jelenti, amit Róma kétségtelenül polgári intézményeinek köszönhet.

Méltán fölmerül ezután a kérdés, hogy mi ásta meg a köztársaság sírját?

Miután a sok hódítás következtében a rómaiak kincsei egyre gyarapodtak — feleli a szerző — kitünt, hogy azon törvények, amelyek képesek voltak a köztársaságot gyarapítani, ugyanannak fönntartására nem bizonyultak alkalmasoknak.[4]

Midőn a szerző e nagy gondolatot juttatja kifejezésre, Montesquiennel[5] jár egy uton.

Kétséget nem szenved a szerző állítása, amely azonban más két okot is magában foglal, azt t. i., hogy a köztársaság

[1] U. o. S. II. C. IX. 3. §.
[2] U. o. 5. §.
[3] U. o. 6. §.
[4] U. o. P. II. S. I. C. V. 5. §.
[5] Montesquieu: Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence. Chap. IX. 42. l.

bukásához a város és a birodalom nagysága is egyaránt hozzájárult,[1] e két okot azonban nem emeli ki a szerző, bár másutt, mint láttuk is, megemlékezik azon kárhozatos hatásról, melyet a hódítások a rómaiak erkölcseire gyakoroltak.

Hogy Augusztus föllépésével Róma kormányformájában oly lényeges változás állott be, azt több körülmény összetalálkozásának tulajdonítja; elsősorban annak, hogy a polgárok a belháborúkba belefáradva a békét óhajtották; továbbá, hogy a legbátrabb emberek, kik a szabadságot védhették volna, vagy a proscriptionak estek áldozatul, vagy elhaltak; hogy sokan a belzavarokban valamely méltóságra jutva és anyagilag gyarapodva, inkább a békét, mint a háborút óhajtották; végre, hogy a higgadtabbak az erkölcsök megváltozása után a kormányforma megváltoztatását is szükségesnek tartották.

A szerző szerint Augustus Octavianus az ügyes tapintattal lassanként magához vont hatalmat hasonló belátással meg is tudta tartani azáltal, hogy 1. a rómaiak előtt gyűlöletes címektől tartózkodott s lemondván a «Triumvir» és «Dictator»-névről, csak a «Princeps senatus» címet tartotta meg; 2. hogy a szabadság látszatát és a hivatalok elnevezéseit meghagyta, de a velük és a törvényekkel járó hatáskört magához vonta; 3. hogy az egész katonaságot a maga számára lekötelezte s a fölötte való hatalmat egyedül gyakorolta; 4. hogy a tanács tekintélyét helyreállította, majd mint «Princeps senatus» azt tetszése szerint irányította; 5. hogy fölhagyván a kegyetlenséggel, melyet a proscriptiók alkalmával tanusított, mindenkivel szemben kegyesnek mutatkozott, a leghatalmasabb patriciusokat anyagilag és méltóságokkal gyarapította és különösen azokat, akikben a szolgaságra nagyobb készséget látott; 6. hogy a tartományok élére legmeghittebb pártembereit állította; 7. hogy Róma városát testőrsége által féken tartotta; 8. hogy a nyugtalan s lázadásokra hajlandó népet gabona, játékok s látványosságok által lecsendesítette. A szerző különben kijelenti, hogy Augustus monarchiájának legszilárdabb alapját az képezte, hogy valamennyi serege fölött teljhatalommal rendelkezett.[2]

[1] Montesquieu: u. o. 40. l.

[2] Bolla, u. o. Per. III. S. I. C. V. 1. §.

Kutatja a római birodalom nemsokára bekövetkezett *hanyatlásának okait is.* «A római birodalom — úgymond — mely Augustus Octavianus alatt erős volt, utódai által lassan-lassan megbénítva ezen időszak (t. i. 31. Kr. e.—400. Kr. u.) végén összeomlott.»

Bolla szerint tehát a római birodalom Augustus alatt erős volt. Igaz, hogy Róma Augustus alatt ment volt a belzavaroktól s nyugalmat élvezett, de a szerző állítása még sem állja meg a helyét. A köztársasági időben Róma ezt elmondhatta magáról, de nem akkor, midőn Augustus áll a birodalom élén, aki csak hosszas polgárháború után nyeri el a főhatalmat.

Bukásának okai a szerző szerint a következők: 1. A polgároknak akkora erkölcsi romlottsága, hogy a szolgaságot nem találták terhesnek; 2. a fényűzés következtében megromlott császárok zsarnoki önkénye, akik, hogy az erőszakkal szemben magukat fönntartsák, a katonaságot határt nem ismerő kegyeikkel gőgössé és fegyelmetlenné tették, úgy, hogy az a császárválasztás jogát is magához ragadta s minthogy több hadsereg volt s mindegyik ugyanazon jogot tetszése szerint gyakorolta, majdnem örökös belháborúk származtak; 3. a rómaiak a katonáskodást megunva, a háborúkat barbár zsoldos hadakkal viselték; 4. minthogy ezeknek vezérei a birodalom legmagasabb katonai és polgári tisztségeit is elnyerték, megismerték a rómaiak hibáit s azokat a saját hasznukra fordították; 5. a fölosztás következtében meggyöngült birodalom a szövetséges barbárok győzelmét megkönnyítette.[1]

Augustussal és utódaival kapcsolatban azon tényezőket kellett volna kidomborítania, melyek a birodalom egységének létrejöttét lehetővé tették. Nagy Konstantinnak valamennyi nevezetes intézkedését méltatja és pedig nemcsak kiváló tetteit, hanem nagy hibáit is. A nyugatrómai birodalmat megdőléséig: 476-ig vezeti.

Bolla az ókor harmadik időszakában föllépő *kereszténységet* világraszóló jelentőségnek megfelelőleg tárgyalja. Ítéletének helyes voltát igazolja azon körülmény, hogy az üldözéseket politikai okokra vezeti vissza.

[1] U. o. C. II. 2. §.

Méltán hangsúlyozza továbbá, hogy a különféle eretnekségek a keresztény vallásnak sokkal többet ártottak, mint az üldözések,[1] így pl., hogy a pogány szekták közül a neoplatonikusok oly sokat ártottak a keresztény vallásnak, annak okát abban látja, hogy a neoplatonikusok külső életszentségre törekedtek s hogy a keresztény vallás számos dogmáját saját tanukhoz alkalmazták.[2] A szerző a nevezetesebb eretnekségeket nemcsak fölemlíti, hanem az egyháztól eltérő tanaikat is ismerteti.

Az egyház tanai és szertartásai mellett határozottan kiemeli, hogy mindenütt egyenlő volt a szentségek száma és természete, ugyanaz volt a Szentírás és ugyanaz volt a hitvallás. Az egyház kormányzatának méltatásánál szintén erősen hangsúlyozza, hogy szent Péter volt az első római pápa, kinek, mint az apostolok fejedelmének, utódai, az egyház kezdetétől fogva a hatalomnak és méltóságnak Krisztus által rendelt elsőségével birtak.[3]

Nagy vonásokban megrajzolja a rómaiak tudományos és művészeti életét is.

Helyes álláspontból indul ki akkor, midőn Itália éghajlatát, a római szabadságot és a tehetségeket alkalmasaknak tartja a görög szellemi termékek befogadására, de egyúttal azt is kijelenti, hogy Róma háborúskodása s későbbi fényűzése miatt görög mestereit utólérni nem tudta.[4]

De azért nem tagadja a rómaiak műízlését, mert világosan elmondja, hogy a rómaiak az elfoglalt városokból a szobrokat Rómába szállították s a köz- és magánépületek diszítésére használták.[5]

A művelődéstörténeti tény jelentőségének elismerését igazolja azon okfejtés, melyben a szerző *a tudományoknak és művészeteknek* a római birodalomban s ezzel egyúttal az egész világon beállott *hanyatlását ismerteti.* Szükségesnek tartjuk bemutatni ezen oknyomozást, mert benne már kifejezésre jut mindazon nevezetesebb tényező, mely a hanyatlás folyamatát elő-

[1] U. o. C. III. 3. §.
[2] U. o. 1. §.
[3] U. o. 3. §.
[4] U. o. P. II. S. I. C. IV. 1. §.
[5] U. o. 3. §.

segítette. Ezen okok tehát a következők: 1. A zsarnoki önkény; 2. azon körülmény, hogy a tudományokat és művészeteket csak fitogtatás céljából, majd pedig a fényűzés előmozdítására alkalmazva művelték; 3. a tudósok megvetése; 4. a belháborúk; 5. nyugaton a barbár törzsek betörései, melyeknek következménye az lett, hogy az V. században majdnem kizárólag Konstantinápolyban összpontosult a műveltség és tudomány.[1]

A római költészet ismertetésében kissé szűkszavú.[2]

Cicerót, mint szónokot[3] s mint bölcsészt[4] is, terjedelmesebben méltathatta volna.

A szerző a római bölcseletre, amennyiben erről beszélhetünk, annyiban terjeszkedik ki, hogy a görög irányok római képviselőit megemlíti, de nem szól általában a római népnek a bölcselethez való viszonyáról s eclelecticus irányáról.

Kissé szűkszavú a római történetíróknál is, Sallustiust, Caesart, Corn. Nepost,[5] Liviust, Tacitust[6] csak röviden említi. Hihető, hogy itt a tanulóknak a római irodalomból szerzett ismereteire számít Bolla.

Végül a római birodalom teljes ismertetéséhez fűzi az ipart, kereskedelmet és földmívelést is.

c) A KÖZÉPKOR.

A népvándorlás. A hűbérrendszer. A kereszténység: a pápaság és a szerzetesség. Az arabok. A barbár népek. A frank birodalom. Németország. Franciaország. Anglia. A keresztes háborúk. A renaissance. A népek története a középkor harmadik időszakában (1300—1500.): Németország, Olaszország, Svájc, Franciaország, Anglia, Spanyolország. Magyarország (a középkor folyamán.)

A népvándorlás. A szerző a középkort a *népvándorlás* nagy eseményével kezdi. Rendkívüli jelentőségét a nyugat-római birodalom megdöntésében s ennek romjain fölépülő új országok alakulásában látja.[7]

Ezen nagy népmozgalom megindítóit: a hunnokat, nemkülönben a középkor folyamán oly nagy szerepet játszó germán

[1] P. III. S. I. C. IV. 1. §.
[2] U. o. 8. §.
[3] U. o. P. II. S. I. C. IV. 9. §.
[4] U. o. 15. §.
[5] U. o. 11. §.
[6] U. o. P. III. S. I. C. IV. 11. §.
[7] Tom. II. P. I. S. I. C. I. 2. §.

törzseket még az ókor utolsó időszaka keretében, jelentőségüknek megfelelőleg, elég kimerítően méltatja. A népeknek eme hatalmas hullámzására a szerző szerint nagyban befolyt azon körülmény, hogy a római birodalom népeinél a katonai fegyelem s az erkölcsök tisztasága már előbb megromlott: tehát a rómaiak gyávasága és gyakori árulása a barbár népeknek a tartományok elfoglalását megkönnyítette, különösen, mert hazájuk mostohasága termékenyebb földek megszerzésére utalta és az első győzelmek is sarkalták őket.[1] Hogy ezzel szemben a keletrómai birodalmat a görög császárok fönn tudták tartani, azt nem annyira helyes intézkedéseiknek, mint Konstantinápoly gazdagságának, erősségének s az ellenség tudatlanságának és hibájának tulajdonítja.[2]

Mindjárt a középkor elején az államalakulásokkal egyidejűleg egy nagyfontosságú eseménnyel, a *hűbérrendszerrel*, állunk szemben. Ha valaki ezt alapjában megérti, akkor a középkori intézmények egyik legfontosabbikát ismerte meg. Tudta ezt Bolla is s az olvasó tapasztalhatja, hogy mennyire igyekezett e föladatot minél sikeresebben megoldani. Bollának jellemvonása: a rövidség, itt is előtérbe lép s első pillanatra azt hihetnők, hogy ily nagy rendszer vázolásánál hátrányára lesz. De ez nem következik be, mert amit elmond, az teljesen elégséges arra, hogy a hűbérrendszert alapjában megértesse. A hűbérrendszer.

Azon tényből indul ki, hogy nyugaton a frankok, gótok, vandalok s más népek által alapított államok az allodialis rendszer szűk korlátai közé szorított monarchikus kormányforma alatt éltek. A germán törzsek ugyanis megtartván régi szokásukat, a háborúban elfoglalt római tartományokat, mint zsákmányt, egymás között fölosztották s a sorsolás útján nyert földet a «Loos» szótól allodiumnak nevezték. A fölosztásnál a segély és a háborúban tanusított vitézség nagyságára voltak tekintettel. Ennek kifolyása lett az, hogy nem ugyan a jog, hanem a vagyon és a hatalom tekintetében az allodium birtokosai közt különbség állott be. A király ugyan, mint fővezér, a legnagyobb allodiumot kapta, de a többi vezér és nemes is a ráeső részt tulajdonjoggal birta s a királytól

[1] U. o. C. II. 1. §. [2] U. o. 2. §.

másban nem függtek, mint abban, hogy az egész nemzet ellen irányuló háborúba alattvalóikkal együtt kötelesek voltak őt kisérni. Az allodiumok összes birtokosa, akik bizonyos családok és törzsek élén álltak, egymás közt egyenlők voltak és a király csak első volt az egyenlők közt. Hogy tehát a királyok szorosabb kötelékkel csatolják magukhoz az előkelőket, az allodiumokat a hiresebb és nagyobb tekintélyű nemeseknek kezdték használat fejében átengedni, úgy azonban, hogy a birtokot és a jogot annak visszavételére, vagy másra való átruházására maguknak tartották fönn. Az ily módon átruházott földet javadalomnak, vagy hűbérnek «feudum»-nak nevezték, mely szónak eredetét különfélekép értelmezik: azokat pedig, akik a hűbért kapták, hűbéreseknek hívták s ezek a hűbérúrnak megigérték, hogy minden bajában segítségére lesznek, amire a Németországban eddig nem használt hűségesküvel kötelezték magukat. A királyok példáját utánozták az előkelők és az allodiumukat a területükön lakó szegényebb nemeseknek használat fejében átengedték. Igy született meg a hűbérrendszer, melyben a hűbéreseket szorosabb kapocs fűzte a fejedelemhez, mint az allodium birtokosait, akiket azért «kiváló szabadsággal biró férfiak»-nak neveztek, mert a hűbéresek minden, az allodiumok birtokosai pedig vezérüket csak azon háborúba tartoztak követni, melyet az ellenség az egész nemzet ellen indított.

De a birtokvágy folytán az allodiumok birtokosai szándékosan keresték a hűbéreket s másoknak hűbéresei lettek. Idő folytán ezek is kiosztották a rájuk ruházott hűbéreket katonáik között, hogy jobban magukhoz kapcsolván, annál könnyebben parancsolhassanak nekik. Így keletkezett az alhűbériség.[1]

A szerző a hűbérrendszerrel egyidejűleg megismertet a törvényhozó hatalommal, mely keleten a fejedelem kezében volt, nyugaton pedig a nép gyakorolta a gyűlésen, melyet a király hívott egybe s oszlatott föl.

Bolla a törvények szellemébe igyekszik behatolni, midőn rámutat ama barbár jellemvonásukra, melynél fogva minden magán vétséget, ha mindjárt gyilkosság volt is, kártérítéssel meg lehetett váltani.

[1] U. o. C. V. 3. §.

Ezzel szemben kiemeli a keresztény vallásnak átalakító hatását, melynek fölvétele után a barbár törzsek törvényeiket lassan-lassan megjavították, amennyiben a papság méltóságára és tudományára való tekintettel az ország rendei közé bejutva, a gyűléseken nagy tekintéllyel birt. A szerző a végrehajtó hatalommal kapcsolatban az istenitéletekre is kiterjeszkedik.[1]

Minthogy a *kereszténység* a középkor alapköve, melyen annak minden intézménye fölépült, azért a szerző nagy súlyt fektet arra, hogy e világvallás életének minden nevezetes mozzanata a tankönyv szűk keretében ugyan, de főbb vonásaiban kifejezésre jusson. A kereszténység.

A kereszténység megnyilatkozásai mellett élénk világításba helyezi *a pápaság világi hatalmát* s különösen annak jogalapját, midőn jelzi, hogy II. Gergelyt a 730. év körül a rómaiak patriciusnak választották s hogy majdnem ugyanazon időben Luitprand longobard király a perugiai hercegséggel ajándékozta meg; viszont Zachariás pápa Pipin által fölszólítva mint biró, Childerik frank király ügyében hozott itéletet. Az ily fényes példáknak, — mondja a szerző — nem csekély jelentőségük volt, alkalmas polgári hatóságok hiányában ugyanis a papság kebeléből mások is lettek birák s a törvények magyarázói s ezért kaptak a püspökök, apátok és kolostorok hűbéreket s különféle birtokokat, a pénzverés, adószedés, fegyverkezés és itélkezés stb. jogát. A pápaság.

Mindebből Bolla igen helyesen azon következtetést vonja le, hogy nem a papság nagyravágyása folytán növekedett annak világi hatalma, hanem a fejedelmek jótékonysága következtében, kik háborúval lévén elfoglalva, az előttük kevésbbé ismeretes polgári szolgálatokat meg akarták jutalmazni.[2]

Megnevezi a szerző ez időszak valamennyi nevezetes pápáját, akik az egyházi ügyek vezetésében, vagy a politikai életben érdemeket szereztek és a szentatyákat is s teszi ezt azért, hogy az életszentségben és tudományban kiváló férfiak oly nagy száma által megcáfolja azok vádját, akik ezen idők vadságát oly értelemben terjesztik ki az egyházra, hogy a vallás tanítóinak tudatlansága által abba dogmatikai tévedések csúsztak.[3]

[1] U. o. 5. §.
[2] U. o. C. III. 5. §. [3] U. o. 6. §.

A szerzetesség. A középkor első időszakától kezdve a kereszténység keretében a *szerzetességet* is tárgyalja. E helyen két szempont ragadja meg különösen figyelmünket: a szerzetesi élet céljának, mibenlétének kiemelése s a nyugati szerzetesség. Az előbbit Bolla az életszentségben látja, melyet a szerzetesek imádság, bőjtölés, elmélkedés, nőtlenség s minden élvezettől való tartózkodás által igyekeztek elérni. Hangsúlyozza, hogy a szerzetesek eleinte magányosan laktak barlangokban s kunyhókban; majd szent Antal és szent Pachomius idejében társas életet éltek; a sovány élelmet kezük munkájával keresték, de még sem fogadalmak által nem kötelezték le magukat, sem papok nem voltak.

A második szempont azon tény fontosságának kiemelése, mely szerint a nyugati szerzetesek szent Benedek szabályai nyomán inkább olvasással és imádsággal, mint kézimunkával kezdtek foglalkozni, minek következménye az lett, hogy a tudományok lassankint a kolostorokba költöztek és a háborús időkben ott biztos menhelyre is találtak. Azért emeli ki a szerző e körülményt nyomatékkal, mert változást idézett elő a szerzetesi életmódban, a szerzetesek ugyanis a tudományokban kiművelve, tudományos emberek hiányában, papok, püspökök, bírák és a fejedelmek tanácsosai lettek s az egyháznak, az államnak és a tudományoknak egyaránt sokat használtak.[1]

Az arabok. A szerző ezen időszak folyamán *az arabokkal* is megismertet.

Hogy az izlam vallásnak s az ezen nyugvó politikai szervezetnek minél tisztább képét nyujtsa, Arábiának már a nagy próféta föllépése előtti viszonyait is vázolja.

Mellőzve a Mohammed életéről adott hű képet, a próféta jellemének megbirálása érdemli meg a különösen figyelmünket.

Szerinte azon kor történetíróinak tévedései, a mohammedánok enthusiasmusa, a keresztény íróknak gyűlölete és tudatlansága akadályul szolgálnak arra nézve, hogy Mohammed jellemét pontosan meg lehessen rajzolni. A szerző tárgyilagosságát bizonyítja be akkor, midőn elismeri, hogy Mohammed nagy tehetséggel és különösen nagy képzelő erővel, ékesszó-

[1] U. o. 7. §.

lással, tántoríthatatlan bátorsággal rendelkezett és a megkezdett dologban állhatatosan kitartott. Nem tagadja, hogy kiváló hadvezér és okos fejedelem volt, de egyúttal nagyravágyó, csalárd és a legveszedelmesebb hitegető, aki a vallásjavítás ürügye alatt uralomvágyat rejtegetve, zsarnokságot gyakorolt és valláson nyugvó kényuralmat alapított.[1]

A szerző beszámol az arab uralom további életéről is, gyöngülését azon időre teszi, midőn több kalifa lett.[2] Miként Mohammednek is elismeri jeles tulajdonságait, épúgy méltányolja az araboknak érdemeit, melyeket a tudományok s művészetek ápolása által szereztek. Ugyanezen okból elismeréssel adózik a kelet-római birodalomnak is, bár az építészetnél kiterjeszkedhetett volna a byzanci stilusra is,[3] különben a kelet-római birodalom történetének nevezetesebb mozzanatait fölsorolja.

Röviden, de találóan jellemzi a *barbár népek* művelődési viszonyait. A barbár népek.

Az erkölcsök nyugaton — mondja — vadak, babonásak és nyersek voltak. A gyűlésekre és más összejövetelekre fegyveresen mentek: a pöröket fegyverrel intézték el. A földmívelést és mindennemű művészetet, mint hiábavaló és katonákhoz méltatlan dolgokat megvetették. Hogy a polgári ténykedéseknek s hadi vállalatoknak a szentség külszinét kölcsönözzék, a vallást használták föl, a szenteket segítségül hívták, fogadalmakat tettek, zarándokoltak s a szentek ereklyéit használták föl, de mindezt gyakrabban meggondolatlanut és ügyetlenül. Midőn ugyanis a barbárok közül sokan keresztények lettek, a fegyverzaj közepette nem lehetett őket a vallás tanaiban eléggé kioktatni. Ennélfogva nem kevés pogány babonát tartottak meg. A vadság megmaradt és a szépérzék, melyet azelőtt a rómaiak elterjesztettek, kiveszett és helyébe a barbár erkölcsök nyersesége lépett.[4]

A szerző szerint a *frank birodalomnak* hűbéri alapon nyugvó kormányformáját Nagy Károly javította meg azáltal, hogy a vezérek öröklődő hatalmát megszűntette s a tartomá- A frank birodalom.

[1] U. o. S. II. C. III. 2. §.
[2] U. o. S. I. C. V. 2. §.
[3] U. o. C. IV. 4. §.
[4] U. o. C. V. 8. §.

nyok igazgatására grófokat rendelt, kiket hivataluktól tetszése szerint elmozdíthatott. Jelzi továbbá, hogy háború idején a tartományok élére néhány vezért állított, akik mindegyikének bizonyos számú gróf engedelmeskedni tartozott. Kiemeli végül a biztosok (missi dominici) jelentőségét is.[1]

A szerző Nagy Károly háborúival kapcsolatban nem említi az őrgrófságok fölállítását s császárrá koronáztatásának hatását az egyházi és állami viszonyokra.

A művelődés érdekében kifejtett működését bővebben méltathatná, így megemlíthetné a zsinatokat, melyeket az egyházi fegyelem visszaállítása céljából tartott, az udvari iskolát kiváló tanítójával, Alcuinnal együtt.

Németország. A frank birodalomtól elszakadt *Németország* a középkor egyik vezérállama, aminek Bolla szintén tudatában van s amit különösen azáltal juttat kifejezésre, hogy a rendeknek s uralkodóknak a főhatalom elnyerésére irányuló törekvését ecseteli, amint ezt a következőkből világosan láthatjuk. «A birodalmi rendek — mondja ő — a legfőbb jogot körülbelül e háromféle módon tulajdonították maguknak: 1. hogy belzavarok alkalmával birtokaikat szabaddá tették; 2. hogy a császárválasztás jogát gyakorolták; 3. a nagyravágyó vagy gyenge császároktól, kiknek az ellenpárttal szemben segélyt nyujtottak, kiváltságokat csikartak ki. Mindazonáltal voltak császárok, kik az előkelők túlságos nagy hatalmát 1. a rendeknek kölcsönös gyűlölségre való izgatása, 2. a hercegségek és fejedelemségek fölosztása, 3. a hűbérek visszavétele, 4. az udvarhoz való fölebbezés behozatala, 5. a papsággal szemben tanusított kedvezmények és a birodalmi szabad városok intézménye által igyekeztek csökkenteni. A császároknak a birodalmi rendek ellen kifejtett örökös erőfeszítései adják meg a németek politikai életének jellegét ezen korszakban.[2]

Ezekben tárja elénk a szerző Németország kormányformáját a 800. évtől 1300-ig terjedő időszakban. A hűbérrendszer után kétségkívül ez a középkor egyik legfontosabb tényezője. Fontos azért, mert fölújítja a római császári cimet, melynek segélyével egyúttal vezérszerepet akar játszani Európában.

[1] U. o. P. II. S. I. C. V. 2. §. [2] U. o. 3. §.

A szerző, mint látjuk, helyesen csoportosítja azon eszközöket s módokat, melyek révén az uralkodók s a birodalom rendei a főhatalom birtokába jutni törekedtek.

Németország politikai viszonyainál csak említi, hogy I. Ottó ideje óta a császári és olasz királyi («Itália királya») címnek minden uralkodó birtokában volt, de ezzel a szerző még nem magyarázza meg a császárság mibenlétét. Ha azonban tekintetbe vesszük azon körülményt, hogy e hiányt a későbbi kiadásokban sem pótolja s ha elolvassuk művében a német nemzet történetét, úgy azon meggyőződésre jutunk, hogy a szerző szándékosan jár el így.

Ha Bolla a császárság világuralmi terveit méltatná, nem hagyhatná figyelmen kívül a császárnak a kereszténység fejéhez, a pápához való viszonyát, az ellentétet s küzdelmet, mely még ezen időszak folyamán olyannyira kiélesedett a két hatalom között.

Már Horányinak föltünt, hogy a szerző Németország történelme keretében csak pár sorban méltatja a IV. Henrik és VII. Gergely közti harcot. Mindamellett e tényből legkevésbbé sem következtetett arra, hogy Bolla e két hatalom közt lefolyt küzdelem fontosságát ne tudta volna kellőleg mérlegelni. O belátott az író lelkébe, midőn azon véleményének ad kifejezést, hogy Bollánál ez alkalommal a neveléstani cél lép előtérbe. A szerző ugyanis meg akarja kimélni az ifjút azon kínos benyomástól, melyet a pápaság és császárság küzdelmének bőséges tárgyalása idézhetne elő lelkében.[1]

Az investituraharcot megelőzőleg nem említi a clunyi reformot; Nagy Ottónak XII. János pápához való viszonyát sem ismerteti s uralkodását igen hiányosan tárgyalja. A welf és ghibellin háborút, nemkülönben Barbarossa Frigyes olasz hadjáratait is csak érinti. Nem emeli ki azon fontos körülményt,

[1] «... At ego sub laconici et ieiuni Scriptoris nomine cautissimum prudentissimumque hominem invenio. Quis enim res invidiae atque odii plenas ad vivum resecet? quis concordiam sacerdotii atque imperii, supramarumque potestatum limites accuratissime definiet? quis pendentem a plurimis saeculis litem amplissimus iudex dirimet? Melius ista moderate explicari atque illustrari, quam fuse admodum tractari ac describi possunt.» Horányi: Scriptores Piarum Scholarum, Tom. I. 274. és 275. l.

mely szerint Frigyest törekvéseinek végrehajtásában a római jog föléledése is segítette, nem szól a roncaliai mezőkön tartott gyűlésről, II. Frigyesnek itáliai hadjáratait, IX. Gergely szereplését s az egyháznak e nagy pápa halála után bekövetkezett állapotát sem méltatja. Találó Habsburgi Rudolf megválasztására tett ama megjegyzése, mely szerint e fejedelem bátorságával csak használhatott a birodalomnak, viszont csekély birtokát tekintve, nem árthatott a rendeknek. Hangsúlyozza a szerző, hogy Rudolf Németország ügyeinek rendezése mellett családja vagyonának gyarapítására fektette törekvését.

Franciaország. Bolla más országoknál is föltünteti a tényezőket, melyek a kormányformák tökéletesülését, illetőleg átalakulását jelzik. Így az Olasz- és Németországtól elkülönült *Franciaországnál* kiemeli a parlamentnek nevezett tanácsot s azon nevezetes eseményt, mely szerint Szép Fülöp a városokat is meghívta a gyűlésre.[1]

Anglia. *Angliánál* az I. Henrik által kiadott szabadságlevélre, mint oly alkotmánybiztosítékra utal, mely a zsarnokság által elnyomott kiváltságokat öleli föl. A «Magna Chartá»-t oly értelemben említi a szerző, hogy általa az uralkodó alattvalóinak különféle kiváltságokat adott, de tartalmát bővebben nem világítja meg. Kiterjeszkedik végül azon fontos eseményre is, melynél fogva III. Henrik alatt a városok követei is bejutottak a parlamentbe s ezen ténnyel egyúttal az alsóház keletkezését is jelzi.[2]

A keresztes háborúk. *Hogy mily fontosnak tartja Bolla e hadjáratot, semmi sem igazolja világosabban, mint az, hogy közelebbi és távolabbi okait egyaránt kutatja.* Az előbbiek között említi a nép vallásos kegyeletének kifolyását: a Szentföldre való tömeges zarándoklást s a törökök részéről tapasztalt bántalmakat, a közelebbi okok közé pedig Péter remete lángoló beszédeit, a kereszteseknek igért nagy kiváltságokat s a lovagsággal szemben táplált bámulatot.

Midőn a szerző ezen időszak hadügyéről szól, a lovagi méltóságot a legtiszteletreméltóbbnak mondja az összes állapotok között, melyeknek hadi erénnyel lehetett birtokába jutni.

[1] U. o. P. II. S. I. C. V. 5. §.

[2] U. o. 7. §. és u. o. S. II. C. V. 3. és 4. §.

Bolla ismeri a lovagrendeket, melyek a keresztes háborúk idején alakultak s melyeknél a lovagok fogadalmat is tettek, de elfelejti bővebben kifejteni, hogy azon lovagokat is, akik e rendeknek nem voltak tagjai, szintén a vallásból merített magasabb és nemesebb célok vezérelték.

A szerző hat keresztes hadjáratot különböztet meg, amennyiben a harmadikat két részben tárgyalja, külön I. Frigyesét, mely tehát a harmadik s külön I. Richardét és II. Fülöpét, mely szerinte a negyedik hadjárat. A kisebb keresztes háborúk közül II. Endre magyar király és II. Frigyes német császár hadjáratát ötödiknek, szent Lajosét pedig hatodiknak veszi.[1] A negyedik keresztes hadjáratról, mely úgyis célt tévesztett, mint ilyenről, nem emlékezik meg, hanem a kelet-római birodalomnál utal a tényre, a latin császársággal kapcsolatban.

Bolla a keresztes háborúk eredményének tulajdonítja azt, hogy az európaiak az ázsiaiaktól a művészeteket, a tudományokat, a kereskedelmet, az erényeket s hibákat, szóval a műveltséget eltanulták s nyugatra átvitték.[2] A gót stilust az előző időszaknál is említi, de nem magyarázza meg. A román és arab stilust nem is említi.

Jelentékeny eseménynek tartja a trubadur költészetet, mert a trubadur költők versenye következtében a legtöbb európai népnél a nemzeti költők száma gyarapodott, kiknek munkássága a nyelvek művelését vonta maga után.[3]

A népek története a középkor harmadik időszakában (1300—1500.): a renaissance.

A középkor utolsó időszakát a művészetek és a tudományok újjászületésével kezdi. Minthogy ez a mozgalom az előző időszak harcias szelleméből nem magyarázható ki és a közgondolkozásnak a tudományok fölkarolásában jelentkező megváltozása kellő megvilágítás hiányában homályos maradna, minden fontosabb körülményt felölelő oknyomozás útján igyekszik föltárni a tényezőket, melyek e szellemi irányzatot eredményezték. Az okok közt említi 1. az európaiaknak a görögökkel s arabokkal való összeköttetését a keresztes háborúk s a kereskedelem révén; 2. a tudósoknak nyugatra költözését a törökök

[1] U. o. S. II. C. XI.
[2] U. o. S. I. C. V. 14. §.
[3] U. o. C. IV. 8. §.

által elfoglalt görög tartományokból; 3. a harci vadság csökkenését; 4. a kereskedelem útján szerzett gazdagságnak fölhasználását az élet kényelmessé tételére; 5. a fejedelmeknek a tudományok felé irányult kedvezését.[1]

A tudományok előmozdítására szolgáló eszközök közül Guttenberg találmányát: a könyvnyomtatást, az akadémiákat s a tudomány nyelvét: a latint emeli ki.[2]

A művészetek különböző ágait is, melyekben oly tökélyre emelkedett a renaissance, szintén méltatja.

Nem állapítja meg azonban a humanizmus mibenlétét, nem beszél a klasszicizmus hatásáról, melyet a pápaságra és az államra gyakorolt, nem emlékezik meg Machiavelliről.

Németország. A szerző szerint ezen időszakban *a német császárokat* megillette ugyan a legfőbb hatalom a tartományok fölött, de a magvaszakadt hűbéres rokonaitól a hűbérföldeket nem vehették el s bár kezükben volt az igazságszolgáltatás joga, de a rendeknek szintén voltak jogai, melyeknek értelmezése s gyakorlása által az alattvalóknak a császárhoz való föllebbezését megakadályozhatták. Kifejti továbbá, hogy a császár a rendeket összehívta ugyan birodalmi gyűlésre, de sem törvényt nem hozhatott, sem adókat ki nem vethetett, sem katonát tetszése szerint nem szedhetett.[3]

IV. Lajos uralkodásánál utal a német alkotmánynak 1338-ban történt azon nevezetes változására, mely szerint a jövőben a törvényes római király és császár az lesz, akit a választó fejedelmek megválasztanak, a római pápa megerősítése nem szükséges.

IV. Károlyban a hagyományos családi politika képviselőjét mutatja be, mint aki a birodalom javait elidegenítette, csak azért, hogy a szerzett pénzösszeggel a hatalmat családja számára biztosítsa. Bolla IV. Károly legnagyobb érdemei közé sorolja a prágai egyetem alapítását. Az alatta kiadott arany bulla tartalmáról nem szól.[4]

Zsigmond császár intézkedései sorában az egyházszakadás megszüntetésén kívül a brandenburgi határgrófság eladásának

[1] U. o. P. III. S. I. C. IV. 1. §.
[2] U. o. 2. §.
[3] U. o. C. V. 3. §.
[4] U. o. S. II. C. I.

azért tulajdonít nagy fontosságot, mert új birtokosának, Frigyesnek, alkalmul szolgált a ma is uralkodó brandenburgi háznak megalapítására.

Míg Zsigmond halálával a luxemburgi-ház megszűnését, addig II. Albert személyében az ausztriai-ház trónrajutásának nagy tényét adja értésünkre.

A különben jelentéktelen III. Frigyes fiának, Miksának, Merész Károly leányával, Máriával — viszont később Fülöpnek, Miksa császár fiának, Katholikus Ferdinánd Johanna nevű leányával történt eljegyzésével kapcsolatban ismerteti azon óriási méretű területi gyarapodást, mely tetőpontját V. Károly alatt érte el. Így tehát a szerző, ha más szavakkal is, de kifejezésre juttatja az osztrák-ház hatalmi terjeszkedésének alapelvét: «Bella gerant alii, tu felix Austria nube».

Hogy *Olaszország* a német birodalomtól lassankint elszakadt, azt a keresztes hadjáratokra, a római pápák növekvő világi hatalmára és a welf-pártra vezeti vissza. Olaszország valamennyi államát elég kimerítően ismerteti. A pápai államnak különösen jogi alapjait mutatja be. Olaszország.

Velencének alkotmányát bővebben méltathatta volna, ezzel szemben nem mulasztja el kiemelni a keresztes hadjáratokból húzott nagy hasznát s kereskedelmének óriási területét, melynél fogva Alexandriából és Smyrnából szállított árukat szolgáltatott a Hanza-szövetségnek. Velence kereskedelmi cikkei között említi a selymet, a posztót, az üveget és a tükröt s a két utóbbit, mint olyat, melyet hosszú időn át majdnem kizárólag Velencétől vásárolt Európa.[1]

Svájcban nemcsak a szabadállamot látja, hanem nagy jelentőséget tulajdonít gyalogságának is, amely a hadászatban korszakalkotó változást idézett elő azáltal, hogy a lovassággal szemben újra becsületet szerzett a gyalogságnak s minthogy a svájciak a hadakozó fejedelmek zsoldjába szegődtek s a leggyakorlottabbak voltak, a csaták szerencsés kimenetele a gyalog csapatoktól függött.[2] Svájc.

II. v. Jó Jánosnál nem szól a hűbérellenes mozgalmakról s a jobbágyság fölszabadulásának eszméjéről. VII. Károlynál Franciaország.

[1] U. o. C. II.

[2] U. o. S. I. C. V. 12. §.

Darc Janka szereplését s az állandó hadsereg fölállítását említi.[1]

XI. Lajos uralkodásának legfőbb ténye a nagyhűbéreknek a koronával való egyesítése volt, amit Bolla munkája szintén kiéreztet.

Bolla azonban Franciaország történetét megelőzőleg egész általánosságban ugyan — de úgy Franciaországnál, mint a többi nemzeteknél részletesen is kimutatva — azt a nagy jelentőségű tényt hangsúlyozza, mely az említett eseményeknek csak következménye s melynélfogva Franciaország a királyi hatalom gyarapítása után a külső nemzetek ügyeibe is beleavatkozott.

Hogy mily fontos mozzanatot érint ezúttal a szerző, annak bizonyságául elég egy újabb történetíróra hivatkozni, aki az említett tényről a következőkép nyilatkozik:

«A XV. század második felét általánosságban az jellemzi, hogy a társadalom minden államban a római birodalom óta eltűnt kormányformát, a királyok korlátlan hatalmát hozta felszínre.»[2]

De ezen tény csak azon átalakulás folytán valósulhatott meg, «mely a népeket vagyonukkal s erejükkel egyetemben a királyok rendelkezésére bocsátja».[3] Csakis ezen átalakulás után gondolhattak a fejedelmek arra, hogy országuk határait előbbre vigyék. Azáltal azonban, hogy ezen szándékukat valóra váltották, egyúttal az európai háborúkat kezdték meg, melyek a hűbéri csetepaték megszűnését jelentik.

«Franciaország, mely első sorban volt készen ez átalakulásra, első volt azon országok közt is, melyek túl akartak terjeszkedni határaikon.»[4]

Anglia. I. Edvárd alatt *Anglia* alkotmányának azon tényleges elvét emeli ki, hogy a király az alsóház beleegyezése nélkül adót nem vethet ki s azt nem is emelheti.

Igaz, hogy a szerző mellőzi az Eduárdok alatt kivívott alkotmányos győzelem többi ép oly fontos pontját, mindazonáltal a dolog lényegét: az angol nép szabadságszeretetét élénk világításba helyezi, midőn így szól: «Veszélyes vállalatba bocsátkozott az a király, aki Eduárd után az angol nép kiváltságait megsérteni s a királyi hatalmat növelni törekedett».[5]

[1] U. o. S. II. C. IV.

[2] Durny-Ballagi, Világtörténelem, LIX. 378. l.

[3] U. o.

[4] U. o. és 379. l.

[5] Bolla, u. o. P. III. S. I. C. V. 7. §. 254. l.

II. Richard alatt nem említi a pórháborút s Wicleff tanát, mely az előbbit nagyban elősegítette.

A francia-angol háborút nem külön tárgyalja, hanem a két ország történetébe foglalja bele. A puskapor föltalálásáról s átalakító hatásáról ezen időszak hadászatánál megemlékez k ugyan, de e nagy háborúval kapcsolatban nem szól róla, jóllehet ekkor alkalmazták legelőször. A fehér és piros rózsa harcát csak említi.[1]

Spanyolország alkotmánya keretében világosan föltárja Katholikus Ferdinánd eljárását, mely Spanyolország egyesülését s a királyi hatalom gyarapodását eredményezte. Bár ezen időszak kereskedelménél megemlékezik azon nagy hatásról, melyet Amerika fölfedezése a kereskedelem terén előidézett, mindazonáltal ezen tényre, mely nagy fontosságánál fogva külön fejezetet érdemelt volna, legalább Spanyolország és Portugália történelmében, bővebben kiterjeszkedhetett volna.[2] Spanyolország.

A középkor második időszakától kezdve *Magyarország történetét* is tárgyalja. Bejövetelük rövid ismertetése után áttér a fejedelmekre. Magyarország.

Szerinte Magyarország a vezérek korában szűk korlátok közé szorított monarchikus kormányforma alatt élt. Téves a szerzőnek ez az állítása, mert a fejedelmi hatalom, melyet ő monarchikusnak mond, a hadi célból egyesült törzsek szövetségénél egyébnek nem tekinthető. A szerző ugyan megszorítja állítását, midőn azt mondja, hogy a vezérek egyike Árpád nemzetségéből az örökösödési jog alapján következve, a legfőbb hatalom tekintetében a többi fölött állott, akiknek befolyása mégis nagy volt, minthogy őket sem a földbirtokból, sem a fejedelmi tanácsból, sem az állam kormányzásából nem lehetett kizárni. E megszorítás mellett sem állhat meg a szerző állítása, mert a monarchikus kormányforma tulajdonkép szent István nevéhez fűződik, mint ezt maga is elismeri, midőn ekép nyilatkozik: «Idővel a vezérek hatalma annyira növekedett, hogy szent István az azon korbeli európai monarchiákhoz hasonló egyeduralmat szervezhetett».

[1] U. o. S. I. C. V. 7. §. és u. o. S. II. C. V.

[2] U. o. S. I. C. V. 6. és 13. §. és u. o. S. II. C. VI.

Mint más országoknál, úgy hazánknál sem részletezi az egyes királyok alatt hozott törvényeket, hanem csak általánosságban az uralkodó nevéhez fűzve utal rájuk. Igy jár el szent Istvánnál is, kinek *intézményei közt a keresztény vallás behozatalán s megszilárdításán, kiváló törvényein* s a rendek hatalma s jogai által mérsékelt *monarchikus kormányforma behozatalán kívül a megye intézményét, mint olyat emeli ki, mely a királynak és a nemzetnek legnagyobb támasza.* Mint a magyar alkotmánynak fontos alapelvét tünteti föl szent Istvánnak amaz intézkedését, mely míg egyrészt a nemességnek törvényhozó s az egyenes birtok fölötti rendelkező jogát és más kiváltságait megerősítette, addig másrészt a végrehajtó hatalmat, a birtokeladományozás jogát s más fölségjogokat a királyok számára tartotta fönn. Nem szól a hadseregről.

Péternél jelzi a német befolyást, bár a Henrik elleni hadjáratokról nem emlékezik meg.

Szent Lászlónál Magyarország világtörténelmi jelentőségére utal, midőn értésünkre adja, hogy a clermonti zsinat a keresztes hadak vezetését a nagy királynak szánta.

Kálmán személyében a magyar tenger politikai megalapítóját tünteti föl azáltal, hogy Dalmácia elfoglalását hangsúlyozza, de figyelmen kívül hagyja az országon átvonuló keresztes csapatokat.

Nem körvonalazza II. Gézának álláspontját sem, melyet a keresztes hadsereggel szemben elfoglalt, mindazonáltal utal Boricsra, mellőzi azonban a görög befolyást.

III. Béla uralkodása alatt fontos eseménynek tartja az udvari kancellária létesítését, II. Endrénél viszont az aranybullát, mint oly alkatmánybiztosítékot említi, mely a rendek jogait s kiváltságait megerősíti. Ezzel kapcsolatban a várrendszer bomladozását kellett volna megvilágítania.

IV. Bélának a tatárjárás utáni nevezetesebb intézkedéseit a kunok betelepítése s a várak építésére irányuló engedélye kivételével röviden ugyan, de jelzi. Nem szól a királynak fiával, Istvánnal folytatott viszályáról.

Téved a szerző, midőn azt mondja, hogy III. Endre IV. Bélának István nevű utószülött fiától származó unokája, mert ő III. Endrének volt az unokája.

Az utolsó árpádházi király halálát követő zavaros idők kellő megértése céljából szükséges lett volna névszerint is kiemelni ama főurakat, kik az ország különböző részeiben valóságos kis királyi szerepet játszottak.

Ottónak 1308-ban történt lemondását tévesen 1312-re teszi a szerző.

Az Árpádok kihalásától a mohácsi vészig terjedő időszak keretében Magyarország alkotmányánál a szabad királyválasztást és a koronázási esküt hangsúlyozza, melyek közül az előbbire a nemzet történetében is rámutat akkor, midőn kijelenti, hogy Róbert Károlyt a magyarok Gentilis bíboros kérésére s nem fenyegetésére választották meg királyukká.

A szerző Károly ténykedései sorában említi a pénzügy rendbehozatalát s az istenitéletek megszűntetésének kezdeményezését, de nem domborítja ki családi politikáját s azon fontos mozzanatot, hogy alatta Magyarország keleti nagyhatalommá emelkedett.

A magyar alkotmánynak 1300–1500-ig terjedő történetében kiemeli, hogy a nemességet, mely birtokjogát megtartotta, a katonáskodás kötelezettsége fűzte a királyhoz, aki a törvények által előírt módon itéletet mondhatott fölötte.

A nemességnek már szent István idejében megvolt a birtokjoga s köteles volt katonáskodni, de midőn a szerző jelen esetben a birtokjogról s katonáskodásról szól, valószinűleg az ősiséget s banderiális rendszert érti, de csakis sejteti, különben se Róbert Károlynál, illetőleg Nagy Lajosnál nem terjeszkedik ki ezekre, sem a szent korona eszméjére.

Nagy Lajos lovagias fölfogását s igazán királyhoz méltó fennkölt gondolkozását fejezi ki a szerző, midőn így szól: «*Nagy Lajos az ország jogainak legbátrabb védője s a rajtuk esett sérelmek legerélyesebb megtorlója volt.*»[1]

A művelődés előmozdítására irányuló ténykedései közé sorolja a keresztény vallás terjesztését, az istentisztelet fényének emelését, a tudományok s tudósok fölkarolását s a pécsi főiskola létesítését. Mellőzi a nápolyi hadjáratot.

[1] U. o. P. III. S. II. C. IX. 1. §.: acerrimus defensor, ac vindex.»
«Ludovicus I. Magnus iurium regni 300. l.

Zsigmondnál a középrend megalkotására s a honvédelmi reformokra nem terjeszkedik ki.

A Hunyadi-családról ugyan röviden emlékezik meg, de kimondja, hogy Hunyadi János korának legnagyobb hadvezére volt; háborúit részint Magyarországnál, részint Erdélynél említi. Általában véve *Bolla munkája kiérezteti, hogy Magyarország védőbástyája volt Európának a keleti népek ellen.*

Ámbár a szerző, Mátyás hadi műveleteitől eltekintve, nem sorolja föl a nagy király különféle intézkedéseit, mindazonáltal az egyéniségről adott hű jellemzés keretében utal azokra, midőn ekép nyilatkozik: «Korvin Mátyás békében és háborúban viselt dolgai révén, a legkiválóbb fejedelem volt, szerette az igazságot, pártfogolta a tudományokat, a legnagyobb mértékben értett a hadászathoz s a polgári jogtudományhoz».[1]

A nagy király halála után beállott rohamos hanyatlás ismertetése után a nemzet ezen időszaki történetét a mohácsi csatával zárja, melynek előzményeit bővebben vázolhatta volna.[2]

d) AZ ÚJKOR.

A reformáció és ellenreformáció. Németország. Franciaország. Spanyolország és Németalföld. Angolország. A népek története az újkor második korszakában. A kor szellemének általános ismertetése. Németország. Franciaország. Anglia. Poroszország. Oroszország. Svédország. Lengyelország. Magyarország (az újkor folyamán).

A reformáció. A szerző az újkort a *reformáció* tényével vezeti be, melynek tárgyalása előtt világosan kijelenti, hogy az egyház hit- és erkölcstana az első századok óta megőrizve, tisztán és rendületlenül állott, de hogy az erkölcsökben és egyházi fegyelemben visszaélések csakugyan voltak, azt az erkölcsök megjavításának közös óhajával igazolja, mely az egyház hű fiai részéről is fölmerült, mint azt több adattal bizonyítja is, mindezekhez azonban siet hozzátenni, hogy midőn azok az egyháznak főben és tagokban való reformálását kívánták, ugyanakkor egyszersmind azt is hirdették, hogy az egyház a birtokosa az igaz hitnek, világos jeléül annak, hogy

[1] U. o. 302. l.

[2] U. o. P. II. S. I. C. V. 9. §.; u. o. S. II. C. VIII.; u. o. Per. III. S. I. C. V. 10. §.; u. o. S. II. C. IX.

nem a hitnek megváltoztatását, hanem az erkölcsöknek s az egyházi fegyelemnek megjavítását óhajtották. Ezekkel szemben fölhívja figyelmünket azokra is, akik a reformációt szintén kívánták, de megfeledkezve Jézus Krisztus azon igéretéről, melynél fogva egyházát soha el nem hagyja, az egyház elöljáróinak bűneivel együtt egyúttal az egyház tanítását is meggyűlölték.

Midőn Luther tanait ismertetve kiemeli a reformátornak a hívekhez intézett buzdítását, hogy a Szentírást, mint a hitnek egyedüli zsinórmértékét, mindenki olvassa s kiki tegye vizsgálat tárgyává azt, hogy mit kell hinni, megjegyzi, hogy ez hízeleg ugyan a hiúságnak, de azon vizsgálatnak megejtésére igen kevesen alkalmasak. Hogy Luther sok követőre talált, azt a hosszas visszaélések megutálásában, bizonyos új keresztény szabadság reményében, a nyereségvágyban és különösen a fejedelmekre háromló előnyökben keresi.[1]

Bolla a reformáció elterjedését méltán vezeti vissza a jelzett okokra, a papság elvilágiasodásának megértését azonban jelentékenyen elősegíthette volna azáltal, ha föltünteti azon kárhozatos hatást, melyet a renaissance az egyházi férfiakra gyakorolt.

A szerző a hitújítókra s a birodalmi lovagok fölkelését leszámítva — a hitújítás minden jelentékenyebb mozzanatára egyaránt kiterjeszkedik.

Melanchton Fülöpöt igen helyesen a kor protestánsai közt a legtudósabbnak tartja, minek akkor ad kifejezést, midőn Luther szentírásfordításásáról szólva, Melanchton közreműködésére hivatkozik.

Reuchlin Jánost és Erasmus Rotterdamust csak a tudományoknál ismerteti, holott őket, mint a Luthertől megindított valláspolitikai küzdelem előharcosait, a hitújítással szoros kapcsolatban kellett volna tárgyalnia.

Az ellenrefo máció.

Bolla az *ellenreformáció* megindulását is jelzi, midőn az annyi veszteségsújtotta egyházról szólva azt mondja, hogy a római pápák nem csüggedtek el, hanem keresztény szelídséggel és a maga nemében páratlan fáradozással igyekeztek az oly nagy bajokat orvosolni.

[1] U. o. Tom. III. Epoch. I. S. I. C. III. 2. és 3. §.

A nevezetesebb római pápákon kívül a tridenti zsinat s a szerzetesrendek azon tényezők, melyek által a szerző a katholicizmusnak a protestantizmussal szemben elfoglalt álláspontját kidomborítja.

A szerzetesrendek szervezetét külön-külön nem ismerteti, csak annyit mond róluk, hogy a katholikus vallás védelmében és terjesztésében a római pápáknak segítségére voltak.[1]

A Jézus-társaság rendkívüli jelentőségének elismerését láthatjuk abban, hogy e rendre, melyet a katholikus egyház tárgyalásánál szintén csak névszerint említ, Németország történeténél is hivatkozik a francia háborúval kapcsolatban, midőn Pompeiopolis ostromáról szólva, Loyolai Ignác megsebesüléséről, mint oly tényről emlékezik meg, mely a Jézus-társaság megszületésének távolabbi oka.

A tudományok tárgyalásánál, a nevezetesebb katholikus és protestáns theológusokra, köztük Pázmányra is kiterjed a figyelme.[2]

Németország. Bolla *Németország* e korszakbeli történetében V. Károly megválasztásával egyidejűleg a választóknak a császár hatalmával szemben emelt védőbástyáját, a «capitulatio»-kat méltán hangsúlyozza s erős alkotmányos érzéséről tesz tanuságot azáltal, hogy a capitulatióknak azon két pontját nevezi meg, melynél fogva a császár a legfontosabb ügyeket csak a választók közmegegyezésével intézheti el s hogy semmiféle dologban sem használhatja eszközül az erőszakot, hanem a jog alapján kell eljárnia.

A szerző egy jellemzés keretében Károly egyéniségének teljes kidomborításával megadja a lehetőséget arra nézve, hogy a császárnak mindennemű ténykedését kellőkép meg tudjuk magyarázni. Igaza van a szerzőnek akkor, midőn azt mondja, hogy Károly vezéreinek s tanácsosainak megválasztásában éleselméjű s ügyes volt, az emberismeret művészetéhez s az emberek lekötelezéséhez legnagyobb mértékben értett; egyéb tulajdonságai sorában említi a ravaszságot s az uralomvágyat, melyek azonban kizárják a szerző által Károlynak tulajdonított erős jellemet és emelkedett lelkületet.

[1] U. o. C. III. [2] U. o. C. IV. 20. §.

A harmincéves háborút csak főbb vonásaiban tárgyalja s csak a legkiemelkedőbb események megemlítésére szorítkozik. Bethlen Gábor szereplését Magyarországnál ismerteti. A nikolsburgi béke pontjai közt csak a Bethlen birtokába jutott hét északkeleti megyéről számol be, előzőleg azonban megemlíti a koronának a fejedelem részéről történt visszaadását s a királyi címről való lemondását. A következő bécsi békénél, melynek sem idejéről, sem helyéről nem szól, Ecsed várának elnyeréséről emlékezik meg Bethlen azon igéretével kapcsolatban, hogy a császár ellenségeivel sohasem fog szövetkezni.

Bethlen további szereplésére vonatkozólag azt mondja, hogy a fejedelem az ausztriai ház elleneivel szövetkezett. A háborút követő pozsonyi békét csak névleg említi.

Az «Edictum restitutionis»-nak csak azon pontját adja tudtunkra, mely szerint a protestánsoknak a passaui szerződés óta eltulajdonított egyházi javakat vissza kell adniok. A visszaállító rendeletet követő hires regensburgi gyűlést, ezzel összefüggésben Wallenstein magatartását s a lützeni csata után bekövetkezett halálát nem említi. A háború további folyama alatt kiemeli XIII. Lajos szándékát, aki Richelieu kardinális tanácsára az ausztriai ház hatalmának megtörésére törekedett.

A westphaliai békét, egyes kisebb pontoktól eltekintve, a maga teljességében ismerteti, csak a hadi költség fejében Svédországnak fizetett hét millió tallért hagyja el. Brandenburg területváltozásáról, Poroszország történetével kapcsolatban, a következő korszaknál szól.[1]

Bolla Németország e korszakbeli történetében a passaui egyezménynek, a vallás- és westphaliai békének azért tulajdonít fontosságot, mert a császárnak s a rendeknek jogait pontosabban meghatározta s megerősítette. A német alkotmánytörténet ezen kimagasló pontjai alapján mondja ki a császári hatalom oly mérvű csökenését, melynél fogva a legfőbb hatalom képviselője majdnem semmiféle fölségjogot sem gyakorolhatott a a rendek beleegyezése nélkül.

A birodalmi kamarára, mint legfőbb törvényszékre hivat-

[1] U. o. Epoch. I. S. II. C. I.

kozik a szerző az udvari kancelláriával szemben, melynek jogkörébe azonban csak némely pör elintézése tartozott.

A császári jövedelmeknek V. Károly korától beállott állandó apadásán kívül siet hangsúlyozni azon nagy fontosságú tényt, melynél fogva a császár a választók s a hercegek beleegyezése nélkül a sereget nem vezetheti a birodalom határain túl, valamint a külnemzetekkel szövetségre nem léphet és senkit a rendek közül számkivetésbe nem küldhet.

A császári hatalom nagyfokú gyöngülését látja a szerző a protestáns fejedelmek joghatóságába átment egyházi javakban is.

Midőn Bolla a központi hatalom hanyatlása mellett a rendek jogait is világosan kifejti, a sokféleként összekuszált közviszonyok époly igaz, mint mélyenjáró elemzéséről tesz tanuságot azáltal, hogy azon nagyjelentőségű tényezőkre is fölhívja figyelmünket, melyek a rendek hatalmának gyarapodását eredményezték; ezen okok közé sorolja a vallásháborúkban szerzett földeket, az alsó és közép nemességnek alattvalói állapotba való sülyesztését, a Hanza-szövetség fölbontását, a birodalmi városok számának s erejének csökkenését s végre azon tényt, hogy a rendek jogait az országgyűlés megerősítette.[1]

Franciaország. Midőn Bolla *Franciaország* e korszakbeli történetét megrajzolni igyekszik, nagy föladat megoldása várakozik rá: V. Károly versenytársának uralkodását kell ismertetnie.

A szerző I. Ferenc francia királyt bátorlelkű, dicsvágyó, merész, de kevésbbé okos fejedelemnek tartja, aki Károly császárral folytonos háborúskodásban élve, Franciaországot nagyszámú polgártól s pénztől fosztotta meg. Benne a renaissance fejedelmét is kidomborítja, midőn azt mondja, hogy Ferenc a tudományokat s művészeteket is előmozdította.

Mindezt a szerző joggal állíthatja Ferencről, abban azonban téved, hogy erő dolgában gyengébbnek tartja Károlynál.

Midőn a szerző ezt az álláspontot foglalja el, bizonyára Károly birodalmának nagyságát veszi alapul, pedig Cantu Caesar szerint «épen országainak nagy kiterjedése szolgált hátrányára Károlynak. Amellett, hogy oly különböző természetű és egymástól távoleső országokban uralkodott, egyikben

[1] U. o. S. I. C. V. 1. §.

sem birt korlátlan hatalommal; Spanyolország elég erős volt tulságos befolyásának ellenállani, a többiek pedig pénzzel felette szűken látták el. Ferenc országa ellenben egy kerekded egészet képezett, a főurak itten sokkal hajlékonyabbak valának, a hatalom úgyszólván a fejedelem kezében összpontosult s a pénzüggyel szabadabban rendelkezett; a zsoldosok benszülött gyalogsággal helyettesíttettek, mely vitézség tekintetében mit sem engedett a spanyoloknak; XI. Lajos az ország nagyjait megalázta; XII. Lajos és d'Amboise bibornok célszerűbb kormányzási módokat léptettek életbe, melyek segélyével az alattvalók kisebb megterheltetésével is tudtak pénzt előteremteni, amit azonban Ferenc nem tudott folytatni.»[1]

A II. Henrik alatt kitört polgárháborúk okai közé sorozza II. Henrik három fiának serdületlen korát, Medici Katalin királynő uralomvágyát s a Guise hercegek túlságos nagy hatalmát s igen helyesen jegyzi meg, hogy mindezek az ország szerencsétlenségére vágyaikat a vallással palástolták.

A hugenotta háborúkat főbb vonásaikban ugyan, de ismerteti, csak annak nem adja okát a szerző, hogy miért nyirbálta meg Medici Katalin királynő a hugenottáknak előbb engedélyezett kiváltságokat, jóllehet előzőleg épen az ő parancsára hirdették ki a rendeletet, melynek alapján a hugenották vallásszabadságot nyertek.

Nem szól részletesebben IV. Henriknek az ország fölvirágoztatására irányuló nagy munkálatairól. Franciaország történetének további folyamán Richelieu bíboros törekvéseinek célját a monarchiai hatalom gyarapításában, kívül pedig az osztrák- és spanyol-ház megtörésében látja s hozzá teszi, hogy Richelieu mindkét szándékát a legnagyobb nehézségek közt is szivós kitartással megvalósította. Igaza van a szerzőnek abban is, hogy Mazarin ellenségeit nem annyira erőszakkal, mint leleményességgel és terveivel győzte le.[2] Egyébiránt Bolla Franciaország kormányformájánál világosan kimondja, hogy Mazarin bíbornok, Richelieu nyomdokain haladva, utat nyitott a zsarnokságra.

[1] Cantu Caesar: Világtörténelem. XII. köt. XV. korszak. XV. könyv. Hatodik fejezet: I. Ferenc és V. Károly. 170. l.

[2] Bolla, u. o. Epoch. I. S. II. C. II.

Spanyolország és Németalföld.

A protestantizmus keletkezésétől a westphaliai békéig terjedő korszak rendkívül nagy jelentőséggel bir *Spanyolország* életében. Míg ugyanis a Jézus-társaság a szellem fegyvereivel küzdött a hitújítás ellen, addig a spanyol nemzet a hatalom erejével igyekezett annak útját állani. «A spanyol nemzet volt az, amely századokon át küzdött a kereszténység érdekében; e küzdelemben hervadhatatlan babérokat szerzett, amelyek büszkeséggel töltötték el lelkét és hajlandóvá tették bármikor is e küzdelem folytatására.»[1]

Hogy Spanyolország a korszak folyamán óriási hadivállalatokba bocsátkozhatott s mint Európának egyik vezérállama szerepelhetett, ahhoz nem csekély részben járult Ximenez bíboros.

Épen ezért csak helyeselni lehet a szerző eljárását, hogy Spanyolország történetét e kiváló államférfiú működésének ismertetésével vezeti be. Ximenez intézményei közül a monarchia biztos támaszául szolgáló állandó hadsereget hangsúlyozza, kiterjeszkedik ezenkívül a bíboros minden nevezetesebb ténykedésére, melyek Spanyolország jólétének s hatalmának előmozdítására nagyban befolytak, befejezéskép azt jegyzi meg a szerző, hogy Ximenez az országot nemcsak rendbe hozva, hanem gyarapítva adta át a Belgiumból visszatérő Károlynak. Ez tehát azon szempont, mely oly kiváló jelentőséget biztosít a bíboros működésének, melynek vázolása után Károly királyra, utána pedig II. Fülöpre tér át a szerző.

Az óriási hatalommal rendelkező II. Fülöp uralkodásának mindazon fontosabb tényéről beszámol, melyekből világosan kitünik, hogy a fejedelem a protestantizmus és iszlam megtörésére igyekezett. Fülöpnek másik főcélját: a világuralom megszerzését, ha külön nem is juttatja kifejezésre, de erősen kiérezteti a fejedelem autokratikus eljárásából, melyet az aragonokkal s belgákkal szemben tanusított.[2]

Élénk szinekkel ecseteli *a németalföldi szabadságharcot*, különös gondot fordít a fölkelés okainak s Alba vezér szereplésének kidomboritására, elhagyja Requesens Lajos szereplését,

[1] Vaszary Kolos. Világtörténelem II. köt. VIII. 3. 197—198. l.

[2] Bolla, u. o. Epoch. I. S. II. C. III.

utal a genti pacificatiora, bár az egyesülés helyét s idejét nem jelöli meg, nem domborítja ki határozottan a déli tartományok elválását az északiaktól, nem szól Farnese Sándor helytartóságáról sem, siet azonban megjegyezni, hogy Móric, a spanyolok ellenállása dacára, Németalföld kereskedelmét Keletindiára kiterjesztette.[1] Ámbár Bolla Spanyolország történeténél határozottan kijelenti, hogy Fülöp azért küldte a legyőzhetetlen hajóhadat Anglia ellen, mert ez a belgákat támogatta, ugyanakkor azt is kiemelhette volna, hogy Fülöp elhatározásának másik fő indítóoka Stuart Mária kivégzése volt. Egyébiránt Bolla Spanyolország hanyatlását világosan feltünteti, midőn a korlátlan királyi hatalom és a gyászos kimenetelű hadjáratokon kívül a mórok kiűzésére s a királyi kegyencek kárhozatos szerepére is kiterjeszkedik,[2] a helyzet teljes megvilágítása céljából azonban rá kellett volna mutatni az előkelők fényűzésére s általában a spanyol nép dologtalanságára, az előbbire azért, mert ezáltal értésünkre adná, hogy a költséges hadjáratok mellett mi emésztette föl s mi vitte ki az országból Amerika kincseit, az utóbbival viszont a fölmívelés és a mesterségek teljes elhanyagolására utalhatna.

Angolország e korszakbeli történetének legfontosabb mozzanata a VIII. Henrik uralkodása alatt megindult hitújítás, melynek jelentősége épen abban áll, hogy míg más országokban a nemesség és a polgárság révén terjed el, addig Angliában, a polgári szabadság hazájában, a király vitte keresztül. Ezen fontos mozzanatot s általában a királyi önkény kifejlődését megmagyarázhatta volna azáltal, ha rámutat azon átalakulásra, mely a piros- és fehérrózsa közti küzdelem visszahatásakép a béke és nyugalom vágyát annyira megérlelte az angol nép lelkében, hogy az a béke biztosítása érdekében még a király zsarnoki önkényét is kész volt elviselni. Angolország.

Az angol hitújításnak VIII. Henrik uralkodásával összefüggő mozzanatait világosan föltünteti, míg a reformáció teljes befejezéséről, mely VI. Eduard alatt következett be, bővebben emlékezhetett volna meg. Ezzel szemben komoly tárgyilagosságáról tesz bizonyságot akkor, midőn kijelenti, hogy Mária

[1] U. o. C. IV. [2] U. o. C. III.

királynő erőszakos és semmikép sem helyeslendő intézkedésekkel igyekezett a katholikus vallást terjeszteni.

Erzsébet királynő hadi ténykedései mellett különösen a tengeri haderő fejlesztését hangsúlyozza. Stuart Mária megöletését méltán tekinti a királynő uralkodásán esett szennyfoltnak, hogy azonban a skót királynő miért szenvedett üldözést övéi részéről, azt nem adja értésünkre a szerző, holott ezen oknak kifejtése által a skót királynőnek Erzsébethez való menekülését is kellőkép megindokolhatta volna.

I. Károly alatt csak egy parlamentet említ a véres parlamentig.

Cromwellnek minden nevezetesebb intézkedéséről beszámol, csak hajózási törvényéről nem. Különben a protektort a polgárjogban s hadviselésben egyaránt jártasnak mondja, de siet kijelenteni, hogy e férfiú a nép lelkesedésével visszaélve, a vallás és szabadság védelmének ürügye alatt, polgártársainak öldöklése révén jutott a legfőbb hatalom birtokába s azt ugyanazon eszközökkel tartotta meg, amilyenekkel szerezte.[1]

Ha nem is az angol nemzet politikai történeténél, de a kor szellemi életének tárgyalásánál kiterjed figyelme ama kiváló férfiakra is, kik Anglia művelődésének emeléséhez oly nagy mértékben hozzájárultak. Nemcsak megemlíti, hanem méltatja is Verulami Baco lordot, Shakespeare Vilmost, miként a többi nemzeteknek nagy fiait is, mint Kepler Jánost, Galileo Galileit, Ariostot, Torquato Tassot stb.[2]

A népek története az újkor második korszakában. A kor szellemének általános ismertetése.

Ámbár a legujabb kor alapos tárgyalása az eseményeknek kellő megvilágítása és tisztázása hiányában a szerző elé súlyos akadályokat gördít, ő mindazonáltal tudatában azon nagy föladatnak, mely rá, mint tankönyvíróra hárul, a nehézséget azáltal igyekszik megoldani, hogy mielőtt a népek életét külön-külön ismertetné, a kor képét is megrajzolja, miáltal a kor szellemébe mély betekintést enged.

Az udvarok finom politikája, az állandó katonaságról való gondoskodás, a kincstár gyarapítására irányuló törekvés, a vallási türelem terjesztése és a tudomány minden ágát felölelő

[1] U. o. C. V. [2] U. o. Epoch. I. S. I. C. IV.

oknyomozás azok a vezérlő gondolatok, melyeknek megvalósítása, a diplomácia, a hadászat, a földmívelés, az ipar, a művészetek, a tudományok és a kereskedelem terén egyaránt haladást jelez. A szerző azonban itt nem áll meg, mert a rendelkezésére álló források gyér világítása mellett is világosan látja, hogy a mindjobban elfinomuló politikába mint vegyül a ravaszság, a kincstár gyarapítására és a közvagyon felhalmozására irányuló mértéktelen törekvés mint eredményezi a hatalmasabb polgárok fényűzését s fösvénységét, a nép sanyargatását s nyomorát, az állandó katonaság pedig, ha valaki azzal vissza akar élni, mint szolgál eszközül a polgári szabadság elnyomására s a zsarnokság megboszulásának ürügye alatt a fejedelmek megbuktatására, viszont a türelmesség meggondolatlan ápolása által mint lopódzik be a lelkekbe a közönyösség, végre az oknyomozásra való törekvés és a túlságosan furfangos, bölcselkedési viszketeg, mint fajul kételkedéssé.

A kor árnyoldalai azért Bollát nem teszik keserünyéssé, «mert — úgymond — az erényeknek s bűnöknek ez a körútja közös az emberi nemre nézve, amely változásoknak alávetett különböző népekre oszolva, egyik helyen a műveletlenségből a művelődés terére lép, másutt a műveltség fokáról a műveletlenségbe sülyed, miközben mindkét állapotnak erényeit s hibáit átveszi».[1]

Ezen általános jellemzés előrebocsátása után áttér a nemzetek történetére.

Midőn a westphaliai béke a rendek jogait megerősítette, megakadályozta az erők egyesítését s viszont elősegítette a fejedelmek hatalmának gyarapodását. E gondolatot juttatja Bolla is kifejezésre, midőn *Németország* e korszakbeli politikai viszonyait általánosságban méltatja.[2] Németország.

I. Lipót császárrá választásánál igen helyesen emeli ki a török részéről fenyegető veszélyt, mely a választók szavazatait egyesítette.

A devolutio,[3] a reunio- és a pfalzi háborút Németország

[1] U. o. Epoch. II. S. I. C. I.
[2] U. o. S. I. C. II. 2. §.
[3] Bolla a nymwegeni békét tévesen 1679-re teszi.

történeténél tárgyalja, bár helyesebb lett volna XIV. Lajossal kapcsolatban méltatni. Mindezekről igen röviden emlékezik meg, ugyanígy a spanyol örökösödési háborúról is.

E háborúkkal egyidejűleg siet hangsúlyozni a francia szellem hódítását, mely a szerzőtől említett előnyös oldalaitól eltekintve, a hazai nyelv megvetését s az idegen nevelés divatját eredményezte s mely a régi germán egyszerűségnek, jellemszilárdságnak és komolyságnak sokat ártott. A szerző tehát jelen kijelentésével a nép lelkületében végbemenő változást jelentőség dolgában egyenrangúnak ismeri a tisztán politikai eseményekkel, mert hisz a művelődéstörténeti jelenséget a politikai események közé iktatja; amennyiben pedig a hazai nyelv megvetését az idegen szellem káros térfoglalásának káros következményekép hozza föl, egyúttal erős nemzeti érzésének is fényes tanújelét adja. A szerzőt annál nagyobb elismerés illeti, mert a nemzeti irodalmak keletkezésére s fejlődésére állandóan kiterjeszkedik s nagyon hasznosnak tartja a hazai nyelvek használatát a tudományok s művészetek tárgyalásában.[1]

A második olasz háborúnál okát adhatta volna annak, hogy a császár és az oroszok miért akarták III. Ágostot a lengyel trónra ültetni.

Az osztrák örökösödési háborúnál jelzi a trónkövetelőket s jogcimeiket is. Nem említi a nymphenburgi szerződést. A boroszlói békét helytelenül 1741-re teszi 1742. helyett. Hangsúlyozza a szerző, hogy az osztrák házat különösen a magyarok védték meg ezen időben. A hadi tényekről csak általánosságban emlékezik meg. A háború további folyamában fontos eseménynek tartja I. Ferenc császárrá választását.

Sem itt, sem Angliánál, sem Franciaországnál nem emlékezik meg a franciák diadaláról Fontenoy mellett.

Az acheni béke létrejötte alkalmával nem szól Erzsébet cárnő közbelépéséről. A béke hátrányos oldalának tartja azon körülményt, hogy az amerikai birtokok határait illetőleg nem döntött.

A porosz háborúnál Ausztria szövetségesei közül kihagyja

[1] U. o. S. I. C. IV. 1. §.

Svédországot. II. Frigyes szövetségét nem említi s mellőzve a hadi tényeket, csak a háború súlyos voltát s utána a hubertburgi békét adja tudomásunkra. Ezen időtől fogva a szerző a rá nézve már legújabb események fonalát vázlatosan 1799-ig vezeti.[1]

A szerző már az előző időszaknál rámutat azon fordulatra, melyet a Richelieu nyomán haladó Mazarin működése *Franciaország* kormányformájában eredményezett, ezúttal (t. i. a westphaliai békét követő korszakban) szintén beható figyelemmel kiséri a királyi hatalom emelkedését. Franciaország.

Elismeri Bolla, hogy minden felségjog a király kezében volt s azt is, hogy rendeletei a parlament jóváhagyása folytán nyerték erejüket. Minthogy azonban — folytatja tovább — a parlament tagjainak kinevezése és elmozdítása a király akaratától függött, a királyi rendeletek elfogadása ritkán ütközött nehézségbe, különösen 1614. óta, amely évben megszűntek az országgyűlések, melyek azelőtt a királyokat mérséklethez szoktatták, az előkelőkbe viszont bátorságot öntöttek. Elénk világításba helyezi a parlamenteket, fölsorolja a többi tanácsot s az ország rendeit.[2]

A királyi hatalom emelkedésének előbb vázolt ismertetése után igazat adunk a szerzőnek, midőn azt mondja, hogy XIV. Lajos, ámbár néhány előkelőnek tanácsát meghallgatta, mindazonáltal nem tűrte, hogy bármely miniszter vagy tanács korlátolja hatalmát.

Colbert működésének fontosságát abban látja, hogy a polgárok szorgalmát fölébresztette és különféle kézműves munkák és mesterségekkel támogatta.

Röviden ugyan, de XIV. Lajos valamennyi nevezetes intézkedésére kiterjeszkedik. Bár a szerző mindezt XIV. Lajos nevéhez füzi, mindamellett a szövegből kiérezteti, hogy itt Colbert munkájáról van szó; Bolla ugyanis XIV. Lajost méltatva, világosan kimondja, hogy a király Colbert törekvéseit előmozdította, mert e nagy férfiú az államvagyon gyarapítására bőséges forrásokat fedezett föl. (Bolla 253. l.)

Bolla szerint Colbert abban tévedett, hogy a földmívelés

[1] U. o. Epoch. II. S. II. C. I.

[2] U. o. S. I. C. V. 2. §.

elhanyagolásával a nép szorgalmát majdnem kizárólag a fényüzési cikkekben fokozta, már pedig a fényüzés természeténél fogva állhatatlan és az erkölcsöket megrontja.

Teljesen igaz a szerzőnek a fényűzésről mondott állítása, de Colbert működését ma már más világításban látjuk.

Colbert a földmívelés előmozdítását nagyon is szivén viselte. «A népre és földjére nézve, mondja Colbert, semmi sem hasznosabb a baromtenyésztésnél. Egyik leggyakrabban használt maximája, hogy megint föl kell virágoztatni a földmívelést, trágyázással jobbítva a földeket (rétablir la culture des terres... les améliorer par les engrais). S mert így van meggyőződve, a földmíveléshez szükséges barmokat kiveszi a taille [1] alól, nem engedi adóhátralék fejében lefoglalni stb. Árverés esetén egy tehén, három juh és két kecske maradjon meg a paraszt birtokában.»[2]

Colbert a roueni intendánshoz írt levelében következőkép nyilatkozik: «Semmi sem fontosabb a nép terhének könnyítésére, mint hogy szünet nélkül munkálódjunk... az igavonó barmok lefoglalásának meggátlásán».[3]

«Már 1664. október 5-én s másodízben a következő év július 4-én, királyi rendelettel intézkedett, hogy a paraszt lovát s a földjei megmíveléséhez szükséges szarvasmarháját, továbbá ágyneműjét, ruháját s kenyerét, valamint a kézműves és napszámos kenyérkereső szerszámait nem szabad lefoglalni. 1667-ben a tilalmat kiterjeszti a községek tartozásaira is, melyekért nem engedi, hogy a marhaállomány csökkentessék. Négy évre szólt a tilalom, melynek áthágása esetén a végrehajtató hivatalvesztéssel s háromezer livre-nyi birsággal lakolt.

1671-ben a gondos miniszter, be sem várva a határidő leteltét, már megújítja a tilalmat s ezúttal hat esztendőre, az előbbi határidőtől számítva. 1678-ban ismét megerősíti a tilalmat általánosságban, de nem határozza meg a határidőt. Ugy látszik, előre látja, hogy a szakadatlan háború démona előbb-utóbb a paraszt igavonó marhájának elvételére is rá fogja

[1] «Legsúlyosabb s kizárólag a köznépre súlyosodó adónem.» Ballagi: Colbert. I. rész. X. 90. l.

[2] U. o. XXI. 239. l.

[3] U. o. X. 91. l.

kényszeríteni. Fenn akarja tehát tartani szabad rendelkezési jogát.»[1]

«A kényszerhelyzet, melybe a háború iszonyú költségei sodorták, elébb köszöntött be, semmint várta volna.»[2]

Az 1679. január 6-iki körrendeletben Colbert azt állítja, «hogy a király jogosan teheti rá kezét a paraszt igavonó marhájára, de nem szeretné, ha rá kellene tennie.»[3]

Ugyanabban az évben a roueni intendánsnak adott utasításában így szól: «Az adószedők nemcsak az igavonó barmok, de még egyéb házi állatok elhajtásában is igen mérsékelten járjanak el (ils doivent estre fort modérés).»[4]

Látjuk tehát, hogy Colbert mennyire védte a baromtenyésztést s ezzel együtt a földmívelés érdekeit is.

«Colbert gabonaügyi politikája, — mely annyiszor volt sérelmes a földmívelés érdekeire nézve, — szintén jórészben a rettenetes Leviathannak, ama mindent elnyelő ótestamentomi szörnyetegnek hozott áldozat volt, mellyel Hobbes a mindent elnyelő államot symbolizálta.»[5] Ezért tehát nem érheti gáncs Colbertet.

Ma már a szerzőnek az az állítása sem állja meg a helyét, hogy Colbert a nép szorgalmát majdnem kizárólag a fényüzési cikkekben fokozta. Ma már határozottan tudjuk, hogy a posztókészítésen kívül — melyet a szerző is említ — a hajóácsolás, a kátrány- és horgonygyártás is Colbert nevéhez fűződik Franciaországban.[6]

«Németországból kalaposokat, Angliából harisnyaszövőket és vitorla-szabókat hozat Colbert;... Genevából cserzővargákat, Helvetia német részéből ágyúöntőket; végre olasz és holland műasztalosokat telepített Franciaországba... Spanyolországban hatalmasan kifejlődött a daróc- és abaposztó (bouracan)-gyártás, főkép Valenciában. Colbert innen hozta be Lallemant mestert, ki La-Ferté-sous-Juarre-ban daróc-gyárat állított föl.»[7] Ezenkívül Colbert a bányászat művelését is nagyban előmozdította.[8]

[1] U. o. 93–94. l.
[2] U. o. 94. l.
[3] U. o.
[4] U. o. 95. l.
[5] U. o. XX. 233. l.
[6] U. o. XII. 101 - 103., 110—111., 113–114. l.
[7] U. o. 114. l.
[8] U. o. 111—112. l.

Ezen adatok is igazolják azt, hogy Colbert számos olyan iparágat karolt föl, melyek nem állnak a fényűzés szolgálatában.

Bolla XIV. Lajos uralkodásának kezdetét kiválónak s erősnek, uralkodásának utolsó éveit azonban, az idők folyamán fölszaporodott politikai hibák miatt gyászosnak s gyöngének tartja. Midőn a szerző a király uralkodásának kezdetét kiválónak minősíti, állítását bizonyára viszonylagos értelemben veszi, olykép t. i., hogy Lajos uralmának kezdetét végéhez mérve mondja kiválónak. Állításának igazságát azonban még így sem fogadhatjuk el, mert a történelem tanúbizonysága szerint minden uralom, melynek alapját az önkény képezi, ha mindjárt külsőleg kiválónak s erősnek látszik is, magában hordja a romlás csíráit.

«Lajos — folytatja tovább a szerző — a kincstárt és katonaságot teljesen a markában tartotta s a csupa dicsőségvágyból indított háborúk által, melyek gyakrabban az igazságnak még látszatát is nélkülözték, tartományait 200.000 embertől fosztotta meg, nem is számítva azokat, akiket a nantesi edictum visszavonása (1685.) által kivándorlásra kényszerített, a kincstár minden jövedelmét kimerítette, sőt 1168 milliónyi adóssággal is megterhelte; később, hogy pénzt szerezzen, a hivatalokat és nemesi okleveleket árúba bocsátotta, ravaszságával és udvarának fényűzésével az erkölcsök sértetlenségének nagyon sokat ártott.»[1]

Ezekben adja Bolla XIV. Lajos uralkodásának birálatát, csakhogy ma már a történelmi kutatások alapján tudjuk, hogy «Colbert ellene volt a hivatalok árúba bocsátásának».[2]

«1665-től 1672-ig három rendeletet adott ki, melyekben a birák életkorának minimumát pontosan meghatározván, a hivatalvásár legbotrányosabb kinövését távolította el, — fájdalom, csak tíz esztendőre.»

«A holland háború átkos hatása itt is visszaesésre vezetett. Már 1674-ben merőben pénzügyi szempontokból jóformán megsemmisítették a nem régiben megállapított üdvös rendszabályokat.»[3]

Colbert vallási türelmességének igazolására szolgáljon a következő hely: «A nantesi edictum visszavonása az 1670-es

[1] Bolla, u. o. Epoch. II. S. II. C. II. 1. §. 256. l.

[2] Ballagi: Colbert, u. o. IX. 80. l.

[3] U. o. 86. l.

évek végétől fogva már a levegőben volt. Egész Európában türelmetlen irányzat kerekedett felül. Csak Colbert maradt attól érintetlen. Nagy ellenfele, Madame de Maitenon, méltán mondta róla, hogy «Colbert mindig csak a pénzügyeken jártatja eszét s nem törődik a vallással». Annyiban csakugyan igaza volt, hogy az emberekben nem azt nézte s nem azt kereste: milyen vallásúak, hanem hogy mennyire hasznosak.»[1]

«Ugy látszik, élte utolsó napjaiban a türelmetlen áramlat őt is elragadta. De ez csak külszín; engedményei, melyekre a viszonyok kényszerítették, a minimum határát nem lépték át soha. Már az maga, hogy apró kis vallásügyi dolgokat tüntetőleg fúj föl naggyá, tanúsítja, hogy eljárása nem őszinte s célja egyedül az, hogy port akar hinteni az irányadó körök szemébe.»[2]

Bolla a janzenizmust s a gallikán egyházat a vallásoknál érinti, a tudományos és művészeti életet a megfelelő fejezet keretében ismerteti, az építészetnél azonban nem emlékezik meg a versaillesi palotáról.

A XIV. Lajos alatti francia hadsereget s óriási átalakulását, a kiváló francia hadvezérekkel együtt ezen korszak hadászatánál ismerteti, hol igen találóan jegyzi meg azt, hogy a XVII. században a hadászat dolgában Franciaország volt Európa tanítója.[3]

Bolla a francia történet további folyamát 1799. évvel fejezi be.[4]

Angliánál II. Károly uralkodásával párhuzamosan föltűnteti a királyságnak nemzetellenes politikáját, a kabalról s Clarendonról azonban nem tesz említést. A továbbiakban kiemeli a «Test act»-ot, a «Habeas corpus act»-át, a wygheket és torypártot s a vérnélküli forradalmat. Anglia.

III. Vilmosnál a jognyilvánítást, («Declaration of rights») bővebben méltathatná s egyúttal azt is kifejthetné, hogy Skótország mily föltételek teljesítése után választotta meg királynak. Vilmos hadi tényeiről, (Irország elfoglalása és a spanyol örökösödési háborúban való részvéte), emlékezik még meg ezenkívül a szerző.

[1] U. o. XIII. 116. l.
[2] U. o. 118–119. l.
[3] Bolla, u. o. Epoch. II. S. I. C. V. 11. §.
[4] U. o. S. II. C. II.

Midőn Anna királynő alatt az örökösödési törvényt ismerteti, a Stuartok visszaállítására irányuló törekvését is kiemelhetné; ő ezzel szemben épen azt mondja, hogy a királynő vitte keresztül a vérrokonság tekintetében különben közelebb álló katholikus hercegek kizárását az örökösödésből, pedig Anna csak azért egyezett ebbe bele, mert a parlament szilárdan ragaszkodott a trónöröklés törvényeihez.

Különben hangsúlyozza az angol nemzet fölháborodását XIV. Lajos ellen, aki Eduárdot, II. Jakab fiát, a nép beleegyezése nélkül (sine populi suffragio) Nagy-Britannia királyának nyilvánította.

Kiemeli továbbá Anglia és Skótország egyesítését s ennek következményét: a két ország közös parlamentjét, de az egyesüléssel járó közös ügyekről nem szól.

I. és II. György angol királyok alatt különösen a hadi tényeket, de az utóbbival, t. i. II. Györggyel, kapcsolatban a Georgia nevű terület gyarmatosítását és a göttingai egyetem alapítását is feltünteti.

Az amerikai szabadságharc után szépen nyilatkozik az angolokról, midőn így szól: «*Ezen gyarmatok elvesztése Nagy-Britannia gazdagságát csökkentette ugyan, de erejét, mely a népben rejlő szorgalom nagyságán alapul s mely a művészetek s tudományok minden ágában iskolázott szellemére támaszkodik, nem törte meg.*»[1]

Anglia történetét III. Vilmos uralkodásának rövid ismertetésével fejezi be a szerző.[2]

Hogy ezen országnak mily nagy jelentőséget tulajdonít, azt alkotmányának világos ismertetésével is beigazolni törekszik.

Az angolok — mondja ő — az arisztokracia s demokracia által mérsékelt monarchikus kormányforma alatt élnek. A király uralkodik, a képviselőház kormányoz, a nép választ. A törvényhozás s az adókivetés joga a nemzetet illeti meg; a többi felségjogokat a király gyakorolja, aki nem válhatik önkényúrrá, minthogy a kincstárral és hadsereggel nem rendelkezik. Koronázáskor esküvel kötelezi magát a nemzet kiváltságainak megtartására. Méltóságokat, kiváltságokat s adományokat oszt, az

[1] U. o. Epoch. II. S. II. C. V. 7. §. 289. l. [2] U. o. C. V.

itéleteket neve aláírásával megerősíti, a halálra itélteknek megkegyelmezhet, de nem foszthat meg valakit méltóságától, javaitól, a birák itéletét nem súlyosbíthatja. Az angol király igen sok jót tehet, de nem árthat. Az országgyűlés két házból áll: az alsóházban van Angliának 513 és Skótországnak 45 követe, akik a megyékben s városokban megválasztva valamennyi polgárt képviselik: a felsőházban Nagy-Britannia érsekei, hercegei, pairjei foglalnak helyet, továbbá a püspökök, őrgrófok, grófok s bárók és pedig az angolok 188-an, a skótok pedig 16-an. Az országgyűlést a király hivja össze s oszlatja szét, gondoskodik arról, hogy minden hetedik évben megújíttassék, azon elnököl. Szavazattöbbség alapján hoznak határozatokat, melyek a királytól megerősítve törvényerőre emelkednek. A katholikusok, presbyterianusok és independensek a köztörvény által a képviselőházból ki vannak zárva.[1]

Poroszország történetét II. Frigyes Vilmossal kezdi a szerző. Poroszország. Minthogy ezen államot csak a jelen korszak keretében kezdi tárgyalni, célszerű lett volna, ha Brandenburg multjáról legalább rövid áttekintést adna.

Bolla a nantesi edictum visszavonása után kivándorolt francia protestánsok befogadásának tulajdonítja Poroszország földmívelésének, iparának, tudományos életének s kereskedelmének nem csekély gyarapodását.

I. Frigyesnél utalhatna arra, hogy mikép jutott a porosz királyi cím birtokába. Említi ugyan, hogy a spanyol örökösödési háborúban I. Lipótnak segítséget adott, de ezt az említett ténnyel semmi összefüggésbe sem hozza.

I. Frigyes Vilmost találóan jellemzi, midőn így szól: «Inkább haszon-, mint dicsőségvágyó volt, tűrte a fáradságot, takarékos volt s szigorúan megkívánta, hogy kiki kötelességét teljesítse. A háborúkra legkevésbbé sem volt hajlandó, nagyszámú és gyakorlott katonaságot tartott s főgondját a hadügy emelésére és kifejlesztésére fordította».[2]

A szerző Frigyes Vilmosnak minden nevezetesebb ténykedését megemlíti, kivéve a népiskolák alapítását, a gyermekek taníttatásának kötelezővé tételét s a király és fia közti viszonyt.

[1] U. o. S. I. C. V. 3. §.

[2] U. o. S. II. C. VII. 3. §. 304—305. l.

II. Frigyesnél hadseregének kiválóságát emeli ki, de szól a háborúk viseléséhez szükséges pénzforrásokról s az igazságszolgáltatás javításáról is. Egyéb intézkedéseiről s tetteiről nem számol be külön, hanem a fejedelem nagy szellemével kapcsolatban inkább csak általánosságban utal rájok. Igen talpraesett Frigyes uralkodására tett következő megjegyzése: «Mégis kétes, hogy vajjon annyi jó közt művelt-e valami jót, ha már a vallást megvetette».[1] Poroszország történetét III. Vilmos trónralépésével fejezi be.[2]

Oroszország és Svédország.

Oroszország történetét szintén csak nagy vonásokban ismerteti, mert mind közelebb jön a saját korához. Jórészt csak a főbb események megemlítésére szorítkozik. Oroszországnak ezen korszakot felölelő történetét III. Feodorral kezdi, kinek uralkodásával egyidejűleg az előkelők hatalmának megtörését hangsúlyozza. Nagy Péternek a nemzet kiművelésére irányuló törekvéseit világosan körvonalozza, a gyárak építése s a nép külső viseletére vonatkozó törvénye kivételével. Le Fort Ferencet leszámítva, nem nevezi meg az idegen befolyás képviselőit. Az egyházi kormányzat megállapításáról az időszak vallási életénél szól, a közigazgatást azonban nem méltatja.[3]

Svédország történeténél is utalhatna Szentpétervár megalapítására s e ténnyel kapcsolatban XII. Károly elhibázott hadi tényére is, melynél fogva a király ahelyett, hogy a tengerpartot visszavette volna, seregét Moszkva felé vezette.

Névleg említi ugyan a pultavai csatát, de jelentőségét nem. Az 1721-iki (nystädti) békénél csak azt emeli ki, hogy I. Frigyes Livoniát, Kareliát és Ingermannlandot az oroszoknak átengedte.[4]

Anna orosz cárnő uralkodása alatt a Galicinoknak s Dolgorukiaknak kisérletére, melynél fogva azok a cári hatalmat korlátozni igyekeztek, csak utal, midőn azt mondja, hogy az uralkodónő nem kevés előkelő férfiút száműzött. Különben a cárnő néhány jelesebb tanácsadóját, úgymint Münnichet, De l'Isle-t és Biront megemlíti.[5] Oroszország további történetét vázlatosan 1799-ig vezeti.

[1] U. o. 4. §. 306. l.
[2] U. o. C. VII.
[3] U. o. S. II. C. VIII.
[4] U. o. C. VI. 2. §.
[5] U. o. C. VIII.

Lengyelország.

Bolla *Lengyelország* történeténél azt mondja, hogy Poniatowszki Szaniszlót a lengyeleknél ritkán tapasztalható egyhangú szavazás alapján választották meg királynak.[1] A szerző maga cáfolja meg jelen állítását, mert Oroszországnál határozottan kijelenti, hogy II. Katalin csapatait Lengyelországba küldvén, Poniatowszki Szaniszlót a trónra segítette.[2]

Téved a szerző akkor is, midőn Lengyelország történetének további folyamán azt állítja, hogy a dissidensek a törökök segítségét kérték.[3]

A történelem tanúsága szerint a dissidenseket az oroszok támogatták, amint ezt Bolla maga is kimondja Oroszországnál, midőn így szól: «II. Katalin a dissidens lengyelek jogait védte. 1764. Az ebből keletkezett török háborúban szárazon és vízen sikeresen harcolt».[4] Az írónak jelen kijelentése megdönti az előző állítás igazságát s a történelemnek mai álláspontja mellett bizonyít.

A dissidenseket ugyanis az oroszok támogatták, akik a szövetségesek ellen győzelmesen harcoltak, úgyhogy ezek a török területre menekültek át s minthogy az oroszok oda is követték őket, a porta Katalinnak hadat üzent. Tehát a török eszerint épen a szövetségesek oldalán állt.

A szerző az 1794. évvel zárja le Lengyelország történetét.[5]

Magyarország.

Magyarország újkori történetét a már ismert oknál fogva rövidebben foglalja össze, mint az előző időszakoknál.

A mohácsi vész után bekövetkezett szomorú időket Ferdinánd és Szapolyai János királyoknak küzdelmével vezeti be, a nagyváradi békét azonban csak névleg említi.

Martinuzzi szerepéről s kétszinű politikájáról Erdély történeténél számol be.

Erdélyben a protestáns vallások térfoglalását s Báthori István alatt a jezsuiták betelepítését is ismerteti, de az utóbbi tényre Magyarország történeténél nem terjeszkedik ki.

Szigetvár hősies védőjét lelkes szavakkal s mint második

[1] U. o. C. VI. 3. §. 301. l.: «Stanislaus Poniatowszki, rara apud Polonos suffragiorum consensione rex electus».

[2] U. o. C. VIII. 2. §.

[3] U. o. C. VI. 3. §.

[4] U. o. C. VIII. 2. §. 313. l.

[5] U. o. C. VI. 3. §.

Leonidast ünnepli. A Szigetvár bevétele előtt elfoglalt várakat — Buda kivételével — névszerint nem említi.

A 15 éves háborút annyiban méltatja, amennyiben Veszprém és Palota s más, névleg meg nem nevezett városok elvesztését s Győr visszafoglalását említi.

Tudomásunkra adja Báthori Zsigmond szövetkezését Rudolffal s hadjáratát is a mezőkeresztesi ütközet s a zsitvatoroki béke kivételével.

Kiemeli Bocskai fölkelését s a bécsi békét, melynek pontjai közé elfelejti fölvenni azt, hogy Erdély szabadon választja fejedelmét; a béke becikkelyezését sem említi.

Bethlen Gábor működését, ha röviden is, de kidomborítja.

II. Ferdinánddal kapcsolatban utal Pázmányra, a tudományoknál pedig, mint a magyar tudományosság pártfogójára s mint kiváló theologusra, de hazafias politikáját külön nem körvonalozza, pedig vele egyúttal az ellenreformáció nagy tényét is kifejezésre juttathatta volna.

Tévesen 1647-re teszi a linci békét, melynek pontjai közül elhagyja a Rákóczinak adott Tarczal várat s a vallási sérelmeknek az országgyűlésen eszközlendő orvoslását, különben tárgyalja Rákóczi lengyel háborúját is.[1]

Lipót alatt Montecuccoli és Zrinyi közt fennforgó ellentétnek okát adhatta volna s a szentgotthardi csatán kívül több hadi tényt is fölsorolhatott volna, valamint a vasvári békének helyére s valamennyi pontjára kiterjeszkedhetnék.

A Wesselényi-féle összeesküvés okai között helyesen említi a Magyarország beleegyezése nélkül megkötött békét, Nagyvárad s Érsekújvár átadását, a magyar katonaság elbocsátását, a német katonaságnak az országban való elosztását, valamint a zsoldjának fedezéséhez szükséges adó kicsikarását s az általános és nyilvánvaló panaszok megvetését.

Az összeesküvés vérbe fojtása után szólhatna az Erdélybe menekült bujdosókról, kik a fölkelést kezdeményezték.

Hiven festi a bekövetkezett nehéz időket, midőn azt mondja, hogy az előkelők várában katonaságot helyeztek el, a nemesekre s a népre az adót egyaránt kivetették, a nádori méltó-

[1] Epoch. I. S. II. C. VII., VIII.

ságot megszüntették s Ampringen János Gáspárt az ország teljhatalmú kormányzójává nevezték ki.

Jelzi ezután az osztrák vezérekre bizott titkos itélőszékeket, melyek sok embert összeesküvés vagy felségsértés vádja alapján vagyonuktól s életüktől megfosztottak.

Thököli fölkelését azon körülmény kifolyásának tekinti, hogy a szomorú állapotokról szóló könyörgő levelek (libelli suplices) vagy nem jutottak el a királyhoz vagy pedig nem találtak előtte hitelre. A fölkelés tárgyalása előtt utalhatott volna Kobb, Spankau, Karaffa vérengzésére, a protestáns papok üldöztetésére.

A fölkelést kellőkép világítaná meg azáltal is, ha tudomásunkra adná, hogy Thököli előtt Teleki Mihály állott a bujdosók élén s hogy azok francia segítséget vettek igénybe.

A 16 éves háborúnál egyedül Buda visszafoglalását jelzi és Törökországgal kapcsolatban a zentai csatát.

Nem szól az eperjesi vértörvényszékről.

Az 1687-iki országgyűlést, mint olyant emeli ki, melyen Lipót családja számára Magyarországon az örökösödést biztosította s mely egyúttal az aranybulla XXXI. cikkének záradékát eltörölte.

Nem szól az 1688-iki Kollonich-féle reformjavaslatról.

II. Rákóczi Ferenc fölkelését röviden ismerteti.

Erdélynél szól a «Diploma Leopoldinum»-ról, de Erdélynek a vele szoros összefüggésben levő adójáról nem.

III. Károlynál helyesen emeli ki, hogy több országgyűlést tartott s a pragmatica sanctiot létesítette.

Megemlékezik a királyi helytartótanácsról, de hatáskörét nem körvonalozza, nem említi a magyar királyi udvari kancelláriát s a magyar udvari kamarát.

Az igazságszolgáltatási reformoknál a hétszemélyes, a királyi és a kerületi táblákra terjeszkedik ki, elhagyja azonban a magyar királyi kuriát, a megyei törvényszékeket s az úriszékeket.

A fölemlített biráskodási forumok jogkörét nem ismerteti, de általában véve III. Károlynál, ha a részleteket el is hagyja, az országgyűlések határozatainak tartalma felől általánosságban útbaigazít.

Nem szól a honvédelmi reformokról, de Magyarország

kormányformájának tárgyalásánál említi az állandó katonaság létesítését az osztrák fejedelmek alatt, minek következtében a nemesi fölkelés ritkább lett, ami viszont megfelelő adóval lett pótolva.

Mária Teréziánál a magyarok hűségét s ennek következményét: a királynőnek a magyar nemzet iránt tanusított jóindulatát hangsúlyozza. A testőrség szervezésének tényében még nem veszi észre a kárhozatos célt, melyet szolgálni hivatva volt, nem tűnteti föl a királynőnek abszolut központosító hatalmát sem.

Nem szól az országgyűlésekről s arról se, hogy a királynő rendeletek útján intézkedett.

A Mária Terézia alatt fölállított püspökségek közül csak a kőrösit hagyja ki.

Megemlíthette volna az apostoli királyi cím föléledését s ennek praktikus következményeit.

Beszél a Bécsben, Budán és Vácott fölállított nemesi convictusokról, de a Ratio Educationist és a nagyszombati egyetem Budára tételét elmellőzi.

Megemlékezik Fiumének az országhoz való csatolásáról, az országnak Mária Terézia alatti egyéb területváltozására csak utal, midőn a királynőről azt mondja, hogy Magyarország határait kiterjesztette.[1]

A Szent-István- és a Mária-Terézia-rend megalapítását, továbbá a budai királyi palota építését, a pozsonyi várpalota diszítését fölsorolja a szerző, de nem szól az úrbéri szabályzatról.

A királynő uralkodásával kapcsolatban Erdély történeténél a Bethlen-féle adózási rendszerre is fölhivja figyelmünket.

II. József intézkedései sorában említi az udvar nagy kiadásainak csökkentését, a fejedelem nyári pénztárának megszűntetését, Zeng, Karlopago kikötők megnyitását, a tengeri kereskedelmet üző fiumei és buccarii társulatoknak különféle kiváltságokban való részesítését, Károlyvárosnak kivételét a katonai hatóság alól s a királyi városok közé való sorozását s a József-út építését Károlyvárostól Zengig.

[1] U. o. Epoch. II. S. II. C. IX. 323. l.

Egyházi és polgári rendeleteire csak utal, midőn értésünkre adja, hogy a fejedelem azokat kevéssel halála előtt visszavonta.

II. Lipót alatt előtérbe állítja a hires országgyűlést, melyen a fejedelem az ország jogait s kiváltságait megerősítve, a rendek tetszését megnyerte.

I. Ferencnél a megkoronáztatást hangsúlyozza, kiterjeszkedik a rendek áldozatkészségére is, melynél fogva azok a francia háborúhoz szükséges pénzt, katonát és gabonát megszavazták.

A kampoformói békét csak névleg ugyan, de tudomásunkra adja, különben pedig az 1799-ben megújult háborúnak említésével zárja le a magyar történelem további tárgyalását.[1]

Bolla a tudományok s művészetek történeténél a magyar művelődés képét is megrajzolja, amikoris különösen a költészet, szónoklat, nyelvészet s történetírás főbb képviselőiről emlékezik meg.

[1] U. o. C. IX. és X.

IV. FEJEZET.

Világtörténelmének forrásai.

Forrásmunkái általában; forrásmunkáinak részletes kimutatása: *a)* a történelmi elő-ismeretek, *b)* az ókor, *c)* a középkor, *d)* az újkor.

Forrásmunkái általában.

Bolla az előszóban maga is megnevezi forrásmunkáit, midőn azt mondja, hogy történelme megírásánál főleg Gatterert, Remert, Schröckhöt és Grubert tartotta szem előtt. Mindannyian kiváló hírnévnek örvendettek.

Gatterer János Kristóf német történész 1727. július 13-án született a Nürnberg mellett levő Lichtenauban. 1759-ben Göttingenben a történelemnek rendes tanára. Ugyanott 1764-ben történelmi intézetet alapított.

Németországban ő készített először oknyomozó történelmet.

Legkiválóbb munkáinak egyike: «Handbuch der allgemeinen Weltgeschichte». (Göttingen, 1761—64., két részben; első rész, második kiadás 1765. befejezetlen.)[1] E munkát használta Bolla is.

Schröckh János Mátyás[2] német egyháztörténész 1733. július 26-án született Bécsben protestáns szülőktől. Főműve: «Christliche Kirchengeschichte» (Leipzig, 1768 bis 1803, 35 Bände; 2. Aufl. von Tzschirner, 1772 bis 1825, 1—14. Bd.) s ennek folytatása: «Kirchengeschichte seit der Reformation» (das. 1804—1812, 10 Bände; vom 9. Bde. an von Tzschirner fortgesetzt). Bennünket érdeklő munkája: «Weltgeschichte für Kinder» (Berlin,[3] 1779—84., 6 Bände und öfter, mit 100 Kupfern).

[1] Neues Konversations-Lexikon von Hermann J. Meyer. Siebenter Band. 417. l.

[2] U. o. Vierzehnter Band. 314. l.

[3] A jelzett munka Leipzigben, nem pedig Berlinben jelent meg.

Remer Gyula Ágost az «Ausführliches Handbuch der ältern allgemeinen Geschichte» (Braunschweig, im Verlage der Fürstl. Waisenhausbuchhandlung, 1775.) és a «Handbuch der allgemeinen Geschichte» (in 3 Theilen, Wien, gedruckt bei Johann Thomas Edlen von Trattnern, kaiserl. königl. Hofbuchdruckern und Buchhändlern. 1785.) cimű munkák szerzője.

Gruber munkájának előszavában mind a három íróról elismerőleg nyilatkozik.

Gruber Gergely[1] (1739—1799.) született Ausztriában, Hornban. 1755-ben fölvétetett a kegyes iskolák rendjébe. A bécsi tudományegyetemen a diplomatikának és heraldikának első nyilvános rendes tanára. Több munkát írt, köztük világtörténelmet is, melynek címe: «Abriss der akademischen Vorlesungen über die synchronistische Universalhistorie, II. Theil, in III. Bänden von Gregorio Gruber, Priester aus den Orden der F. S. Viennae MDCCLXXVII—LXXX. 8. med.»

Bolla munkája legtöbbnyire csak lényegileg egyezik a segédforrásokkal.

Ezen történetírók közül Bolla Remert s Grubert használja leggyakrabban. Gattererből az ókori népeknek leginkább vallásához, alkotmányához, esetleg történetéhez veszi át az adatokat, míg ellenben Schröckhöt a közép- s különösen az újkori népek történeténél értékesíti.

E főmunkákon kívül eredeti kútfőkből is merített, mint ezt több helyen tapasztalhatjuk. Van azonban Bolla történelmének néhány oly része, melyeknek forrásait kideríteni nem tudtam, segédkönyvei különben is csak az 1780-as évekig vezetik a népek történelmét, ezentúl tehát az anyagot másunnan kellett merítenie. Egyébiránt a lényegi egyezést is csak általánosságban kell venni, mert az egyes §-okban igen gyakran előfordulnak helyek, melyeket a jelzett források csak részben födnek,[2] amidőn tehát szintén egyéb munkák használatát kell föltételeznünk.

[1] Horányi: Scriptores Piarum Scholarum. Pars II. 53—57. l.

[2] E helyeket nem tartottam szükségesnek külön is kiemelni.

Praenotiones.

C. I. 1. §.

Forrásmunkáinak részletes kimutatása: *a)* a történelmi előismeretek.

A történelem meghatározásában egyezik Gruberrel,[1] de azáltal, hogy csak nevezetes eseményeket von be annak körébe, Gattererhez[2] közeledik, aki a történelmet így határozza meg: «Die Historie ist eine Wissenschaft merkwürdiger Begebenheiten».

Mind Bolla, mind Gruber külön pontokban szól a történelem alakjáról, végcéljáról, tárgyáról és bizonyosságáról.

Mielőtt Gruber a történelem alakját ismertetné, rövid magyarázatát adja annak, miért alkalmas annyira a történet a tanításra.[3] Ezt a részt Bolla a történelem célja elé szövi be.

Gruber szerint a történet alakját a dolgok rendje, összefüggése, teljessége, rövidsége, meghatározása s a pragmatika alkotják.[4]

Bolla a két első kelléket s a pragmatizmust átveszi, de míg Gruber csak a pragmatizmus mibenlétét és fontosságát fejti ki, addig Bolla a másik két tulajdonságét is.

A történet végcéljának, tárgyának és bizonyosságának megállapításánál Bolla ugyanazon alapon áll, mint Gruber,[5] azzal a különbséggel, hogy tételeit határozottabban indokolja meg.

A források fölosztásában eltér használt íróitól; a történelmet épúgy osztja föl (2. §.) s annak tudományi jellegét (3. §.) épúgy bizonyítja, mint Gruber.[6]

C. II. 1. §.

Ugyancsak Grubert[7] követi a történetírás főbb munkásainak bemutatásánál is, amely pont egyúttal a nevezett íróval

[1] Gregorius *Gruber:* «Abriss akademischer Vorlesungen über die synchronistische Universalhistorie». Erster Theil. Wien. 1777. I. Hst. 1. §.

[2] Johann Christoph *Gatterer:* «Handbuch der Universalhistorie». Erster Theil. Zweite vermehrte und verbesserte Ausgabe. Göttingen, 1765. Vorläufige Einleitung. Von der Historie überhaubt und der Universalhistorie insonderheit. 1. §. 1. l.

[3] Gr. u. o. 2. §.

[4] Gr. u. o. 2. §.

[5] Gr. u. o. 3., 5. és 6. §.

[6] Gr. u. o. 12—17. §.

[7] Gr. u. o. III. Hst. 1., 2. és 4. §.

való egyezés föltűntetésére is alkalmas például szolgálhat, mint az a következő összehasonlításból is kiviláglik:

Bolla. (U. o. C. II. 1. §. 7—8. l.)

«In conscribenda historia universali olim laboraverunt Herodotos, Diodorus Siculus et alii, quorum conatus per plura saecula intermissos restaurarunt ante triginta circiter annos viri doctissimi Cl. Gatterer, Remer, Schlötzer, aliique Eruditi, societati Göttinganae adscripti.»

Gruber. (U. o. III. Hst. 1. §. 18. l.)

«Man findet nicht leicht von einer Wissenschaft so verschiedene Meinungen, als von der itzt so berufenen Universalhistorie. Sie wird als ein Kunstwerk neuerer Zeiten, und als eine Erfindung unsers kaum noch vergangenen Jahrzehends angesehen: da doch schon Herodot, Polyb, und andere Geschichtsverfasser des aufgeklärten Alterthums lange vor Christi Geburt, nach einem ähnlichen Plane gearbeitet haben; der zwar viele Jahrhunderte wieder ausser Acht gelassen, aber von Hrn. Gatterer, Schlötzer und anderen Gliedern des historischen Instituts in Göttingen, wieder eingeführet worden».

Bolla. (U. o. folyt.)

«Ante hos notio historiae universalis praesertim classicae fuit obscura, et incerta.

Quidam enim obiectum historiae universalis dicebant esse, omnes prorsus omnium temporum eventus memoriae traditos:

Gruber. (U. o. 2. §.)

«Bis auf diese Wiedereinführung hatte man die seltsamsten Begriffe von der Universalhistorie. Man hielt sie dem Namen nach, für eine Sammlung aller Begebenheiten, die sich unter den Menschen an allen Orten und zu allen Zeiten eräuget haben.»

Bolla. (U. o. folyt.)

alii autem statuebant, ad historiam universalem pertinere eventus quidem tantum memorabiles, sed eos determinare non noverunt, quidquid ipsorum animos potentius movisset, id memoria dignum affirmaverunt. Eventuum autem memorabilium regula non est genius unius, alteriusve hominis, sed sensus communis.»

Gruber. (U. o. 4. §. 19. l.)

«Andere sind nachgiebiger, und verlangen aus der Menge aufgezeichneter Nachrichten, nur das Merkwürdige;... aber leider! in dem Begriffe des Merkwürdigen kommen sie nicht übereins; sie werfen wichtig- und nothwendiges, nützlich- und anmuthiges untereinander, und halten nach ihren Eigendunkel alles für Merkwürdigkeiten, was immer auf sie einen Eindruck macht. Das heisst sein Selbstgefühl, nicht aber die allgemeine Vernunft zum Maasstabe des Merkwürdigen angeben.»

A nevezetes események meghatározásában lényegileg egyezik Remerrel.[1] A népeket nevezetességük szerint, forrásaitól függetlenül osztályozza. A kérdést, hogy miféle tényező tesz valamely eseményt nevezetessé, Gruber[2] nyomán oldja meg, akihez szorosan ragaszkodik. A nevezetes események fokozatát Remertől[3] veszi át.

A C. II. 2. §-át Gruber[4] nyomán állítja össze, akivel a pont egy-két helyén teljesen egyezik.

Bolla a világtörténelmet épúgy osztja föl (3. §.), mint Gruber,[5] aki ugyan e helyen (vagyis Gr. IV. Hist. 15. §.) nyolc időszakot különböztet meg, minthogy a világ teremtésétől a babyloni nyelvzavarig (Babylonische Zerstreuung nach der Sündfluth) terjedő időt külön időszaknak veszi, de a tulajdonképeni történelem tárgyalásánál már a világ teremtésétől a víz-

[1] Julius August Remer: Ausführliches Handbuch der ältern allgemeinen Geschichte. Braunschweig, 1775. Einleitung. 8. §.

[2] Gr. u. o. 5. §.

[3] R. u. o. 9. §.

[4] Gr. u. o. 7—9., 12., 13. és 15. §.

[5] Gr. u. o. IV. Hst. 15. §.

özönig terjedő időt nem sorolja az időszakok közé, tényleg tehát csak hét időszakra osztja a világtörténelmet. Bolla azonban a történelmi előismeretek már említett §-ában (3. §.) is csak hét időszakot említ; hogy a vízözön előtti időt miért nem veszi külön időszaknak, annak megokolásában Grubert[1] követi.

A C. II. 3. §-ának második pontjánál teljesen Gruber nyomán (Gr. u. o. IV. Hst. 16. §.) halad.

A C. II. 4. §-a lényegileg egyezik Remerrel (R. u. o. Einl. 11. §.), amint azt a következő egybevetés világosan igazolja:

Bolla. (U. o. C. II. 4. §. 14—15. l.)

«Quaevis periodus dividitur in duas Sectiones. In Sectione I. pertractantur; (a) Communis character, seu cogitandi, et agendi ratio omnium populorum in assumpta periodo occurrentium, (b) Connexio, et vicissitudo Politica eorumdem, (c) Religio, (d) Litteratura, (e) Formae regiminis et mores. In Sectione II. narratur Historia propria cuiuslibet praecipui populi seorsim Chronologice, quae dein finita periodo, simul sub unum intuitum sistitur in Tabulis ad hunc usum paratis, ut perspici possit Synchronistice. Temporum computus fit secundum Dionys. Petavium.»

Remer. (U. o. Einl. 11. §. 27—29. l.)

Eine jede von diesen Perioden ist in zwei Abschnitten vorgetragen worden. Der erste Abschnitt enthält alles dasjenige, was uns zur Übersicht des Ganzen, und zu einer genauen Bekanntschaft mit dem Charakter und der Beschaffenheit derjenigen Nationen zu wissen nöthig ist, die in der Periode vorkommen. Dieses ist in vier Capiteln gesammlet. Von denselben beschreibt das erste, das politische Verhältniss der Völker... Das zweite zeiget die... Religions-Meinungen,... Das dritte Capitel zeigt den Wachsthum des menschlichen Verstandes und die Grösse der Kenntnissen einer jeden Nation,... Das vierte endlich enthält alles dasjenige, was die Nationen, als Bürger

[1] Gr. u. o. Vorgeschichte von der Weltschöpfung bis zur Sündfluth vom Jahr der Welt. I. bis 1656. *Vorerinnerung.*

und als Menschen charakterisirt... Der zweite Abschnitt, erzählt die Begebenheiten der Periode selbst.»

A C. III.-nál Gruber[1] nyomán halad.

Prohistoria.

b) az ókor. A C. 1. §-át főkép Gruber[2] s részben Gatterer[3] nyomán állítja egybe. A Gattererrel való egyezést a következő egybevetés tünteti föl:

Bolla. (U. o. Prohistoria, C. I. 1. §. 26. l.)

«Communis enim aetas illorum erat nongentorum annorum, quam diu vegetam effecit ciborum simplicitas, frugum sinceritas, et bona compages, seu structura corporis.»

Gatterer. (Gatt. u. o. Erstes Buch. IV. 3—154—155. l.)

«Man betrügt sich und andere, wenn man das lange Leben der Patriarchen nur einer einzigen Ursache zuschreiben will. Die Mässigkeit und einfältige Lebensart, die Vortrefflichkeit der Früchte und ausnehmende Kraft und Güte der Kräuter und Pflanzen, die Stärke der Anlagen in den Körpern der ersten Menschen, die vorzüglich gesunde Luft u. s. f. waren wol zusammengenommen, aber nicht einzeln, im Stande, der menschlichen Natur eine Dauer von nicht viel weniger als 1000 Jahren zu verschaffen.»

Ugyanazon §-ban Mózes könyvére önállóan hivatkozik.
A C. II. hátralevő részében Grubert[4] követi a szerző.
A C. II.-nál szintén Grubert[5] veszi alapul.

[1] Gr. u. o. V. Hst. 1—11. §.
[2] Gr. u. o. Vorgeschichte. I. Hst. 1. és 2. §.
[3] Gatt. u. o. Erstes Buch. IV. 3.
[4] Gr. u. o. 3—7. §.
[5] Gr. u. o. 2. Hst. 1—8. §.

A C. II. után egy időrendi táblát alkalmaz, melyen a «Prohistoria» nevezetes személyeinek születési s halálozási évét s a kor nevezetes eseményeinek idejét tünteti föl. Teljesen hasonló kortani táblázatot forrásainál nem találtam, Remer [1] ugyan a táblázat adatainak jórészét összefoglalja, de teljesen más időszámítás alapján.

Periodus I.

SECTIO I.

A C. I. 1. §-ának első részében, midőn az időszak szereplő népeivel ismertet meg, Remer [2] után indul.

A babiloni nyelvzavart követő népvándorlás okainak s következményeinek vázolásában Grubert [3] követi, de a §. hátralevő részében forrásmunkáitól független.

A 2. §. legtöbb helyén a szerző szorosan ragaszkodik Remerhez.[4]

A C. II.-nál Remer [5] után indul, az első §-t (Connexio politica populorum) bővebben kifejti, mint Remer.

A C. III.-nál főkép Grubert [6] használja, csak kisebb terjedelemben Remert [7] s egy helyen Gatterert.[8]

A fejezetnek több helyét, különösen a vallások tanait, állandóan használt forrásaiból nem lehet kimutatni.

A C. IV.-nál majdnem kizárólag Remer [9] a forrása, csak elvétve követi Gatterert [10] s néha Grubert.[11] A bölcselők tanait

[1] R. u. o. Erstes Buch. 2. Abschn. 1. Cap. 6. §.

[2] R. u. o. 2. B. 1. Abschn. 3. Cap. 1. §.

[3] Gr. u. o. I. Per. I. Abth. I. Hst. 9. §.

[4] Julius August Remer: Handbuch der allgemeinen Geschichte. Erster Theil. Wien, 1785. 2. B. 1. Abschnitt. 3. Cap. 2. §.

[5] R. u. o. 3—8. §.

[6] Gr. u. o. I. Per. I. Abth. I. Hst. 10. és 11. §.; u. o. 2. Hst. 2—10. §.

[7] R. 2. B. I. Abschn. 4. Cap. 6., 7. és 11. §.

[8] Gatt.: Handbuch der Universalhistorie, des zweiten Theils erster Band. Göttingen. 1764. Neuere Universalhistorie bis auf unsere Zeiten fortgeführt. Erstes Buch. IV. I. 1. és 2. 274—284. l.

[9] Remer: Ausführliches Handbuch der ältern allgemeinen Geschichte. 2. B. 1. Abschn. 5. Cap.

[10] Gatt.: Handbuch der Universalhistorie. Erster Theil. Göttingen, 1765. XIV. B. IV. 4. 598—615. l.

[11] Gr. u. o. I. Per. I. Abth. I. Hst. 13. §.; n. o. IV. Hst. 5. §.

forrásainál nagyobb terjedelemben közli, tehát másunnan veszi azokat.

A C. V.-ot Remer [1] s Gatterer [2] nyomán állítja egybe.

Periodus I.

SECTIO II.

A C. I.-nál főkép Grubert [3] követi, használja Remert [4] is s azonkívül a Szentírást, amint ezt a babiloni fogság alatt történtek pontos fölemlítése igazolja.

A C. II.-nál Remer [5] a főforrása, de Gatterer [6] hatását is lehet észlelni.

A C. III.-nál szintén Remer [7] és Gatterer [8] után indul.

A C. IV. 1. §-ánál Remer [9] s Gatterer [10] nyomán halad.

Nitocris királynőnek méltatásánál Herodotosból [11] merít.

A 2. §.-ban Remert [12] követi.

A C. V.-nál szintén Remer után halad,[13] de számos adatot vesz át Herodotostól is, így különösen a médeknek hat törzsre való fölosztása, valamint Dejocesnek bővebb méltatása Herodotos [14] munkájára vall.

Midőn Darius birodalmának szervezetét ismerteti, használja Gatterer [15] munkáját is, de közvetlen Herodotosból [16] is

[1] R. u. o. 6. Cap. 2., 3., 6—8., 10—11. §.

[2] Gatt. u. o. III. B. IV. 2., 3.; u. o. V. B. IV. 2., 3.; u. o. VIII. B. IV. 315—318. l.; u. o. VII. B. IV. 287—289. l.; u. o. VIII. B. IV. 318—319. l.; u. o. IX. B. IV. 344—348. l.; u. o. XVII. B. IV. 886—927. l.; Gatt.: Handbuch der Universalhistorie, des zweiten Theils erster Band. Göttingen, 1764. Neuere Universalhistorie bis auf unsere Zeiten fortgeführt. 1. B. IV. 300—335. l.

[3] Gr.: I. Per. II. Abth. I. Hst. 1—16. §.

[4] R.: Handbuch der allgemeinen Geschichte. 2. B. 2. Abschn. 1. Cap. 8. §.

[5] R. Ausführliches Handbuch der ältern allgemeinen Geschichte. 2. B. 2. Abschn. 2. Cap.

[6] Gatt.: Handbuch der Universalhistorie. Erster Theil. Göttingen, 1765. V. B. III. 246—258. l.

[7] R. u. o. 5. Cap. 2. Abth.

[8] Gatt.: VII. B. III. 278—286. l.

[9] R. u. o. 3. Cap. 1. und 3. Abth.

[10] Gatt.: u. o. VIII. B. III. 298—299. l.

[11] Herodotos I. k. 186. p.

[12] R. u. o. 3. Cap. 2. Abth.

[13] R. u. o. 3. Cap. 4. Abth.; u. o. 4. Cap.

[14] Herod. 1. k. 101. p.; u. o. 96., 98—101. p.

[15] Gatt. u. o IX. B. III. 331. l.

[16] Herod. III. k. 86. p.

vesz anyagot. Igy mindjárt Darius jellemzésénél, midőn azt mondja: «Darius I. ...ad imperium pervenit, non ob equi sui, Solem salutantis, hinnitum,... electus». (Bolla u. o. 2. §. 124—125. l.) A király lováról elmondott eseményt nem említik forrásmunkái, így tehát Herodotos munkájához kell visszatérnünk. Ugyanígy Herodotos [1] után indul, midőn Darius méltatásának végén ekkép nyilatkozik: «Cyrus fuit pater, Cambyses Dominus, Darius mercator». (Bolla u. o. 125. l.)

Xerxes tárgyalásánál s a 10.000 görög hadjáratánál merít Gattererből [2] is, de midőn Xerxes seregének létszámát említi, Cornelius Nepos [3] után indul.

A C. VI. 1. §-ának legtöbb helye Gruberre vall.[4]

A 2. §-ban az olympiai játékokig bezárólag inkább Gatterer [5] után indul. A 2. §. többi része megtalálható Remernél.[6]

Bolla a Draco-féle törvények szigorúságát Schröckh [7] alapján indokolja meg.

A Solon alkotmányára tett következő megjegyzése (u. o. 132. l.): «In eo errorem commisit, quod maiestatem plebi, quin eius temeritatem circumscriberet, contulerit: quem idcirco Anacharsis Scytha recte arguebat, quod sapientibus potestatem dedisset deliberandi, stultis autem definiendi», Plutarchos mélyreható tanulmányozását mutatja. Plutarchos [8] Solon életrajzában fölsorolja a három osztályt, melybe az athenei polgárok tartoznak s azt jegyzi meg utána, hogy Solon e három osztályon kívül álló polgárokat teljesen kizárta a közigazgatási méltóságokból, de megengedte nekik, hogy az államkormányzás két ágában: a népgyűléseken s a biróságokban részt vegyenek.

Akármilyen jelentéktelennek látszott is kezdetben e körülmény — folytatja Plutarchos — époly fontossá vált idővel, midőn a legtöbb pört és viszálykodást a birák elé vitték. Mert az olyan ügyekben is, melyeknek eldöntése a rendes hatóságok jogköréhez tartozott, mindenkinek megengedte, hogy a nép-

[1] Herod. u. o. 89. p.
[2] Gatt. u. o. III.
[3] Corn. Nepos: Themistokles II. p.
[4] Gr. I. Per. II. Abth. IV. Hst. 1. és 2. §.
[5] Gatt. u. o. XIV. B. III. 3. 10.
[6] R. u. o. 7. Cap. 2. Abth. 2—6. §.
[7] Schr.: Allgem. Weltgeschichte für Kinder. I. Th. I. Hth. VIII. B. 2. Abschn. 4. §.
[8] Plutarchi vitae parallelae. Solon. 18. p.

törvényszékhez föllebbezhessen. Bollát tehát Plutarchos ezen helye birta előbbi itéletének kimondására.

Midőn a szerző a perzsa háború okai közt azt is fölemlíti, hogy az atheneiek a perzsák követeit egy verembe dobták, ugyanakkor Herodotos [1] munkájából merít.

Forrásmunkái is említik az egyes államférfiak erényeit és hibáit s Bolla legtöbbször meg is elégszik azzal, amit azok mondanak, de nem mindig, mert néha csak célzást tesznek az államférfiú álláspontjára s jellemére.

Cornelius Nepos [2] alapján mutatja be a szerző Cimont is, de a jellemzést nem veszi át szóról-szóra, hanem Cimon viselt dolgaiból annak egyes tulajdonságaira következtet, amint ezt a következő egybevetés mutatja:

Bolla. (U. o. C. VI. 2. §. 136—137. l.)	*Corn. Nepos.* (V. Cimon C. II.)
«Cimon fuit unus e praestantissimis huius periodi viris, in quo praeter virtutem militarem, ac fortitudinem, erat grata quaedam morum temperies, prudentia, comitas, facundia: liberalitate plurimos devinxit: patriam suam, artes et scientias toto animo complexus.»	«Habebat enim satis eloquentiae, summam liberalitatem, magnam prudentiam quum iuris civilis, tum rei militaris, quod cum patre a puero in exercitibus fuerat versatus. Itaque hic et populum urbanum in sua tenuit potestate, et apud exercitum plurimum valuit auctoritate. Primum, imperator, apud flumen Strymona magnas copias Thracum fugavit:»

Ugyanott a Cap. IV.-ban a következőket mondja:

	«Hunc Athenienses non solum in bello, sed in pace diu desideraverunt. Fuit enim tanta liberalitate, quum compluribus locis praedia hortosque habe-

[1] Herod. VII. k. 133. p.

[2] Corn. Nepos. V. Cimon. C. II. et IV.

ret, ut nunquam in eis custodem imposuerit fructus servandi gratia, ne quis impediretur, quo minus eius rebus, quibus quisque vellet, frueretur. Semper eum pedisequi cum nummis sunt secuti, ut, si quis opis eius indigeret, haberet, quod statim daret, ne differendo videretur negare. Saepe, quum aliquem offensum fortuna videret minus bene vestitum, suum amiculum dedit. Quotidie sic coena ei coquebatur, ut, quos invocatos vidisset in foro, omnes convocaret; quod facere nullum diem praetermittebat. Nulli fides eius, nulli opera, nulli res familiaris defuit. Multos locupletavit; complures pauperes mortuos, qui, unde efferrentur, non reliquissent, suo sumptu extulit. Sic se gerendo, minime est mirandum, si et vita eius fuit secura, et mors acerba.»

A peloponnesusi háború okai közé fölveszi az erkölcsök bomlását is, amit forrásmunkáiban nem találtam.

Bolla Plutarchos [1] alapján megemlékezik Periklesnek Thukydidessel való versengéséről s ez utóbbinak számkivetéséről.

A 3. §. Spárta történetét foglalja magában, Remer Spárta történetét csak Lykurgosig tárgyalja külön, innen az összes államokkal együttesen.

Gatterer külön választja s utána Bolla is, mindamellett

[1] Plutarchos: Perikles. 14. p.

nem tisztán Gatterer[1] után indul, használja Remer[2] munkáját is Spárta alapításától fogva Lykurgosig.

Lykurgos alkotmányával bővebben foglalkozik, szintén Remer[3] után indulva.

A messenai háborút Gatterer[4] nyomán említi, de a többi részletnél Remert[5] követi, szem előtt tartva Gatterert[6] is. Ezt bizonyítja a Thermopyle mellett elesett perzsák számának fölemlítése, amiről csak Gatterer szól.

A C. VII—X.-nál Remer[7] nyomán halad, de Schröckhöt[8] és Gatterert[9] is használja: Syracusae történetét más források alapján állítja egybe.

Periodus II.

SECTIO I.

A C. I. 1. §-a lényegileg egyezik Remerrel,[10] a 2. §. pedig Gruberrel.[11]

A C. II.-nál Remer[12] nyomán indul. A zsidók és kinaiak politikai viszonyait Remer nem tárgyalja, Bolla tehát e pontokat tisztán a két nép történetére támaszkodva állítja össze.

A C. III. 1. §-a Gruberre,[13] a 2. §. pedig Remerre[14] vall, de Bolla az 1. §-t Grubernél bővebben tárgyalja. Itt tehát más forrásból is merített.

A C. IV. és V. lényegileg egyezik Remerrel.[15]

[1] Gatt. u. o. XIV. B. III. 9.

[2] R. u. o. 1. Abth. 9. §.

[3] R. u. o. 1. Abschn. 6. Cap. 6. §.

[4] Gatt. u. o. XIV. B. III. 511—533. l.

[5] R. u. o. 2. Abschn. 7. Cap. 3. Abth. 1—5. §.

[6] Gatt. u. o. IX. B. III. 2.: Persische Monarchie vom Cyrus bis zum Darius Codomannus.

[7] R. u. o. 8—11. Cap. és R.: Handbuch der allgemeinen Geschichte. Erster Theil. 3. B. 2. Abschn. 9. Cap.

[8] Schröckh: Allgemeine Weltgeschichte für Kinder. Erster Theil. I. Hth. IX. B. 1. und 2. Abschn.

[9] Gatterer: Handbuch der Universalhistorie, des zweiten Theils erster Band. Göttingen, 1764. Neuere Universalhistorie bis auf unsere Zeiten fortgeführt. Erstes Buch. III. A. I—V.

[10] R.: Handbuch der allgemeinen Geschichte. Erster Theil. 3. B. 1. Abschnitt. 3. Cap. 1. §.

[11] Gr. II. Per. 1. Abth. I. Hst. 7—8. §.

[12] R.: 3. B. 1. Abschn. 3. Cap.

[13] Gr. II. Per. 1. Abth. 2. Hst. 1. §.

[14] R. u. o. 4. Cap. 2—3. §.

[15] R. u. o. 5. és 6. Cap.

Periodus II.

SECTIO II.

Ezen szakaszban a szerző Remert [1] s egy helyen Gatterert [2] követi. Syracusae történetét forrásai nem tárgyalják, ezt tehát más munka alapján állította egybe.

Periodus III.

SECTIO I.

Ezen szakasz lényegileg egyezik Remerrel,[3] eltekintve attól, hogy a C. I. 2. §-ában Gruber [4] nyomán indul, továbbá, hogy a keresztény vallást Grubertől [5] veszi át, a kinait pedig Gatterertől.[6]

A tudományoknál és művészeteknél a jogtörténet után kiemeli a pogány és keresztény theologiát, ami forrásmunkáiban nem található meg.

Periodus III.

SECTIO II.

A C. I.-nál Remer[7] és Gruber,[8] a C. II.-nál inkább Remer [9] nyomán indul.

A C. III.-ot Pray, Dezsericzky s más, általa meg nem nevezett magyar történetírók alapján állítja egybe.

A C. IV.-nál pedig Timon: Imago Hungariae, Pray: Annales Hunnorum, Benkő József: Historia Transilvaniae cimű munkái és Felmér Márton nyomán indul.

A C. V—VI.-nál Gruber [10] nyomán halad, de Remert [11] is használja.

[1] R. u. o. 2. Abschn.

[2] Gatt.: Handbuch der Universalhistorie, des zweiten Theils erster Band. Göttingen, 1764. Neuere Universalhistorie. Erster Band. III. A.) VI - VIII.

[3] R. u. o. 4. B. 1. Abschn.

[4] Gr. u. o. III. Per. 1. Abth. I. Hst. 6—7. §.

[5] Gr. u. o. 2. Hst. 6—12. §.

[6] Gatt. u. o. Erstes B. IV. 3.

[7] R. u. o. 4. B. 2. Abschn. I. Cap.

[8] Gr. u. o. III. Per. 2. Abth. I. Hst.

[9] R. u. o. II. Cap.

[10] Gr. u. o. III. Hst. és 2. Th. I. Per. 2. Abth. V. Hst. 8. §.

[11] R. u. o. 3—4. Cap. és zweiter Theil. 5. B. 2. Abschn. 2. Cap. 1. §.

A C. VII.-ot főkép Gatterer [1] alapján tárgyalja, de Gruber [2] hatása is észlelhető.

Periodus I.

SECTIO I.

c) a középkor. A C. I. 1. §-a egyezik Remerrel,[3] a 2. §. pedig Gruberrel.[4]

A C. II. és III.-nál szintén Gruber [5] nyomán halad, csakhogy a szerző a hierarchiát, valamint a papság világi hatalmát jobban kikerekíti, a szerzeteséletet is csirájától kezdve s céljával együtt ismerteti.

A keresztény vallás tárgyalásánál használja Lengelet du Fresnoy «Tabula Chronologica»-ját is.

A mohamedán vallást Remer [6] nyomán mutatja be, csakhogy annak több nevezetes tanára kiterjeszkedik, miközben elterjedésének s fönnmaradásának okait is kimutatja.

A C. IV. 1. §-a Cruber [7] után készült. A fejezet többi részeiben Remert veszi alapul.[8] A történelemnél elhiszi ugyan, hogy a történetírók hiszékenyek voltak s a csodálatos dolgokat megbámulták, de azért nem tartja őket babonásoknak, miként ezt Remer mondja. (R. u. o. 11. §. «Die Geschichtschreiber dieses Zeitraums sind grösstentheils abergläubische Mönche.»)

A theologiánál (R. u. 18. §., Bolla u. o. 18. §.) a theologusok fölosztását veszi át s részben azok meghatározását. Origenest ugyan Remer is fölemlíti, de Bolla mint olyant mutatja be, aki a theologiába beviszi a neoplatonikus bölcseletet; a biblikusokat, a filozofusokat s misztikusokat Remer nyomán határozza meg, de a moralis theologiának csak azon faját emeli ki, mely az önmegtartóztatást vallotta főelvének, de legkevésbbé sem veszi át az említett §-nak nézetével ellenkező állításait, amire

[1] Gatt. u. o. Erstes B. III. A.) VIII—XVII.

[2] Gr.: Erster Th. III. Per. II. Abth. III. Hst. 8. §.

[3] R. u. o. Zweiter Th. V. B. 1. Abschn. 3. Cap. 1. §.

[4] Gr. u. o. 2-ter Th. I. Per. 1. Abth. I. Hst. 6. §.

[5] Gr.: u. o. III. és II. Hst.

[6] R.: u. o. V. B. 1. Abschn. 4. Cap. 5. §.

[7] Gr.: u. o. I. Per. 1. Abth. IV. Hst. 1. és 2. §.

[8] R.: u. o. 5. Cap.

nézve kiváló például szolgál annak kezdőpontja: ... «Der Aberglaube und der böse Willen der Geistlichen setzten die theologischen Wissenschaften tief herab».

A C. V.-ban Remer[1] nyomán halad, de rövidebben foglalja azt össze. Bolla e fejezetnek 8. §-át Grubertől[2] veszi át.

Periodus I.

SECTIO II.

A C. I. 1. §-ában inkább Gruber[3] nyomán indul, a 2. §-tól kezdve főkép Remert[4] követi, de közben-közben Grubert[5] is használja, különösen Izauri Leótól folytatólag. (Bolla 3. §.)

A C. II. és III.-nál Remer[6] után indul. A III. fejezetben Mohamed jellemét, az Abbaszita-családot s különösen Al Mansurt Gruber[7] nyomán mutatja be.

A C. IV. lényegileg egyezik Gruberrel.[8]

A C. V.-nál használja Degin «Historia tatarica» cimű munkáját, Dezsericzkyt, Praynak «Annales Avarum», Timonnak «Imago Hungariae», Katonának «Historia Hungarorum», Felmérnek: «Historia Transilvaniae» cimű munkáit.

A C. VI.-nál Gruber[9] nyomán indul, de párhuzamosan Remert is[10] használja, különösen a 4. §-ban.

A C. VII.-nál Gruber[11] nyomán halad, de emellett Remerre[12] is kiterjeszkedik.

Az 5. §-nál Remer[13] munkáját veszi alapul.

A C. VIII.-nál Remer[14] és Schröckh[15] után indul. Ez utóbbitól különösen a kereszténység elterjedésére vonatkozó részt vette át.

[1] R.: u. o. 6. Cap.
[2] Gr.: u. o. V. Hst. 10. és 11. §.
[3] Gr.: u. o. I. Per. II. Abth. I. Hst.
[4] R.: u. o. 2. Abschn. 1. Cap. 2. §.
[5] Gr.: u. o. 2. Abth. I. Hst. 8—10. §.
[6] R.: u. o. 2. és 3. Cap.
[7] Gr.: u. o. 2. Abth. V. Hst. 2. és 7. §.
[8] Gr.: u. o. II. Hst.
[9] Gr.: u. o. III. Hst.
[10] R.: u. o. 12. Cap. 1. §.
[11] Gr.: u. o. IV. Hst.
[12] R.: u. o. 4. Cap.
[13] R.: u. o. 5. és 3. Cap.
[14] R.: u. o. 10. Cap.
[15] Schr.: u. o. IV. Th. II. Abschn. 2. Hth. XIII. B. 1. Zr. 8. és 9. §.

Periodus II.

SECTIO I.

A C. I. 1. §-a lényegileg egyezik Remerrel,[1] a 2. §. pedig Gruberrel.[2]

A C. II.-nál Remer[3] nyomán indul, kivéve Magyarországot, melyről Remer csak néhány sorban emlékezik meg.

A C. III. Grubernek[4] megfelelő fejezetére vall.

A C. IV.-nál Remert[5] követi, de csak az adatok átvételében s nem azok megitélésében is egyúttal.

A C. V.-nál szintén Remer[6] után indul, de csakis a nézetével egyező tényeket s okokat veszi át. Magyarország kormányformáját önállóan ismerteti.

Periodus II.

SECTIO II.

A C. I.-nál általában véve Remer[7] és Gruber[8] nyomán halad.

A C. II.-ot főkép Gruber[9] s részben Remer[10] alapján állítja egybe.

A C. III.-nál Gruber[11] és Remer[12] után indul.

A C. IV.-ot Remer[13] nyomán állítja össze, de X. Alfonznál (Bolla 2. §.) Schröckhöt[14] használja.

A C. V.-nál Remer[15] a főforrása, de több helyen Schröckh[16] hatását is észlelhetjük.

A C. VI.-nál az 1. §-t s a 2. §-ból Svédország történetét

[1] R.: 6. B. 1. Abschn. 2. Cap. 1. §.
[2] Gr.: II. Per. I. Abth. I. Hst. 7. §.
[3] R.: u. o. 3. Cap.
[4] Gr.: u. o. II. Hst.
[5] R.: u. o. 5. Cap.
[6] R.: u. o. 6. Cap.
[7] R.: u. o. 2. Abschn. 1. Cap.
[8] Gr.: u. o. II. Abth. I. Hst. 2., 4., 5., 8. és 9. §.
[9] Gr.: u. o. II. Hst.
[10] R.: u. o. 2. Cap. 2—4., 6. és 7. §.
[11] Gr.: u. o. III. Hst. 1—6. § u. o. III. Per. 2. Abth. III. Hst. 1. §.
[12] R.: u. o. 3. Cap. 2—4. §.
[13] R.: u. o. 5. Cap.
[14] Schr.: u. o. 4. Th. 1. Abschn. 2. Hth. XI. B. 2. Zr. 4. és 5. §.
[15] R.: u. o. 4. Cap.
[16] Schr.: u. o. 4. Th. 2. Abschn. 2. Hth. XIII. B. 2. Zr. I—VII. §.; u. o. 3. Zr. III—IV., X—XI.; u. o. 4. Zr. II—III. §.

Gruber,[1] ugyancsak a 2. §-ban levő Norvégiát pedig Remer[2] nyomán tárgyalja.

A C. VII. 1. §-ában független forrásmunkáitól. A 2. és 3. §-nál Remert[3] veszi alapul, de a lengyel Kázmérnál (Bolla 3. §.) Schröckhöt,[4] míg ellenben a 4. §-nál Grubert[5] használja.

A C. VIII.-nál Praynak «Annales Hungariae», Katona Istvánnak «Historia pragmatica Hungariae» cimű munkáit, Timon Sámuelt, Fasching Ferencet, Felmér Mártont, Benkő Józsefet és Magyarország s Erdély egyéb történetíróit követi.

A C. IX.-nál Remer[6] nyomán indul.

A C. X. 1. és 2. §-ánál Remert,[7] a 3. §-nál pedig Grubert[8] használta.

A C. XI.-nál Remer[9] a főforrása, de közbe-közbe Grubert[10] is követi.

Periodus III.

SECTIO I.

A C. I. 1. §-a lényegileg egyezik Remerrel,[11] a 2. §. pedig Gruberrel.[12]

A C. II.-nál a 10. §-tól eltekintve, melyet forrásmunkáitól önállóan mutat be, Remer[13] nyomán indul (u. o.).

A C. III.-nál Grubert[14] követi.

A C. IV. és V.-nál Remert[15] veszi alapul, kivéve a C. IV. 20. §-át, melyet Gruber[16] nyomán állít össze. A C. V. 10. és 14. §-át önállóan állítja egybe.

[1] Gr.: II. Per. 2. Abth. III. Hst. 12. és 13. §.
[2] R.: u. o. 6. Cap. 3. §.
[3] R.: u. o. 7. Cap. 2. és 3. §.
[4] Schr.: u. o. 4. Th. 3. Abschn. 2. Hth. XVII. B. 2. Zr. 3. §.
[5] Gr.: u. o. III. Hst. 15. §.
[6] R.: u. o. 9. Cap.
[7] R.: u. o. 10. Cap.
[8] Gr.: u. o. V. Hst. 10—12. §.
[9] R.: u. o. 12. Cap.
[10] Gr.: u. o. IV. Hst. 2., 4., 6. és 8. §.
[11] R.: u. o. 7. B. 1. Abschn. 3. Cap. 1. §.
[12] Gr.: u. o. III. Per. I. Abth. I. Hst. 6. §.
[13] R.: u. o. 3. Cap.
[14] Gr.: u. o. II. Hst.
[15] R.: u. o. 5. és 6. Cap.
[16] Gr.: u. o. IV. Hst. 13. §.

Periodus III.

SECTIO II.

A C. I.-nál Gruber [1] nyomán halad.

A C. II. 1., 4. és 5. §-át Remer,[2] a 2. és 6. §-t Gruber,[3] a 3. §-t pedig Schröckh [4] nyomán mutatja be.

A C. III—VII-ig bezárólag Remer [5] után indul. A C. VI. 5. §-ánál Guinea és Nigritia fölfedezését Gruber [6] nyomán említi.

A C. VIII. 1. §-át 1516-ig Remer [7] nyomán foglalja össze, 1516-tól a § végéig Grubert [8] követi.

A 2. §-t Gruber [9] nyomán tárgyalja, de párhuzamban Remert [10] is használja. A 3. §-t szintén Remer [11] szerint állítja össze.

A C. IX.-nál Praynak «Annales Hungariae», Katona Istvánnak «Historia pragmatica Hungariae» cimű munkáit és az előző korszaknál használt többi forrásmunkákat követi.

A C. X—XII-ig bezárólag Remert [12] használja.

Periodus unica in duas epochas divisa.

Epocha I.

SECTIO I.

d) az újkor. A C. I. egyezik Remerrel.[13]

A C. II. 1. és 2. § ában Remer[14] és Gruber nyomán indul.[15] Ugyanott a 3. és 4. §-ban Grubert,[16] az 5—7. §-ban Grubert[17]

[1] Gr.: u. o. II. Abth. I. Hst.

[2] R.: u. o. 2. Abschn. 2. Cap. 1., 5. és 2. §.; u. o. 7. Cap. 1. és 2. §.

[3] Gr.: u. o. III. Hst. 12., 15. és 16. §.

[4] Schr.: IV. Th. I. Abschn. II. Hth. IX. B. 1. Abschn.

[5] R.: u. o. 3—6. és 8. Cap.

[6] Gr.: u. o. 10. §.

[7] R.: u. o. 9. Cap. 1. §.

[8] Gr.: u. o. IV. Hst. 11. §.

[9] Gr.: u. o. 4. és 5. §.

[10] R.: u. o. 9. Cap. 2. §.

[11] R.: u. o. 3. §.

[12] R.: u. o. 11—13. Cap.

[13] R.: u. o. Dritter Th. VIII. B. 1. Abth. I. Abschn. II. Cap. 1., 2. §.

[14] U. o. 3. §.

[15] Gr.: u. o. 3. Th. IV. Per. I. Abth. III. Hst. 1. §.

[16] U. o. 3. és 4. §.

[17] U. o. 5., 7. és 8. §.

és Remert,[1] a 8. és 9. §-ban Remert[2] követi, a 10. §-t a magyar történelem alapján állítja össze, a 11. §-ban pedig ismét Remer[3] és Gruber[4] a forrása.

A C. III.-nál Grubert[5] veszi alapul, de ezzel egyidejűleg használja Remert[6] is, különösen a fejezetnek 1., 8. és 9. §-ában, míg ellenben a 3. §. Schröckh[7] munkájára vall, de ezen írókon kívül másokat is kellett használnia, mert a fejezet több helye a jelzett szerzőknél nem mutatható ki.

A C. IV. és V.-ban majdnem kizárólag Remer[8] nyomán halad. A fejezetnek azon részeit, melyek Remernél nincsenek meg, Schröckh s igen csekély részben Gruber munkáiból állítja össze.

Epochae primae

SECTIO II.

A C. I. és II.-nál Remer[9] a főforrása, de emellett Gruber és elvétve Schröckh hatása is észlelhető, az előbbit[10] küiönösen a C. I. 4., 7., 8. és 9. §-ban és a C. II. 1. és 2. §-aiban használja.

A C. III.-ot főkép Gruber[11] nyomán tárgyalja.

A C. IV. 1. és 2. §-ában inkább Remert,[12] a 3. és 4. §-ban pedig inkább Grubert[13] veszi alapul.

A C. V. 1—5. §-a Gruberre,[14] a fejezet hátralevő része ellenben, részben már az 5. §. is, Remer[15] hatására vall.

A C. VI. Gruber[16] alapján készült, kinek munkáján kívül Schröckhöt[17] is több helyen használja.

[1] R.: u. o. 6., 8. és 7. §.
[2] R.: u. o. 9. és 10. §.
[3] R.: u. o. 11. §.
[4] Gr.: u. o. 12. §.
[5] Gr.: u. o. IV. Per. I. Abth. II. Hst.
[6] R.: u. o. VIII. B. I. Abth. I. Abschn. 3. Cap. 1. és 2. §.
[7] Schr.: u. o. II. Th. II. Hth. I. B. 3. Abschn. 6., 7. és 9. §.
[8] R.: u. o. 4. és 5. Cap.
[9] R.: u. o. II. Abschn. 1., 3., 5., 6. és 8. Cap.
[10] Gr.: u. o. IV. Per. II. Abth. I. Hst. 5. és 8—15. §. és u. o. III. Hst. 1. és 2. §.
[11] Gr.: u. o. IV. Per. II. Abth. III. Hst. 8., 9., 11. és 12. §.
[12] R.: u. o. 2. Abschn. 2. Cap.
[13] Gr.: u. o. 14. és 15. §.
[14] Gr.: u. o. IV. Hst. 1—3. §.
[15] R.: u. o. 9. Cap.
[16] Gr.: u. o. IV. Hst. 8—10., 12—15. §.; u. o. V. Hst. 1. és 2. §.
[17] Fontosabb helyek: Schr. u. o. IV. Th. II. Abschn. II. Hth. XIV. B. 3. Zr 4., 6., 13. és 15. §.; u. o. XV. B. 4. Zr. 1. §.; u. o. 5. Zr. 10. §.; u. o.

A C. VII.-ot Pray György: «Annales regum Hung.» és Katona István: «Historia pragmatica Hung.» cimű munkái alapján ismerteti.

A C. VIII.-ot Benkő József: «Transilv.», Felmér Márton: «Primae lineae hist. principatus Transilv.», Pray, Katona és más történetírók munkái nyomán mutatja be, melyek Magyarország és Erdély történetével foglalkoznak.

A C. IX. főkép Gruberre[1] vall, de ezenkívül Remer[2] hatását is lehet tapasztalni, különösen a fejezet 2. §-ában.

Epochae II.

SECTIO I.

A C. I.-nál legnagyobb részt Remert[3] követi, de Gruber[4] hatását is lehet észlelni.

A C. II.-ban főkép Remer[5] után indul, ezenkívül igen csekély részben Grubert is használja.

A C. III. Schröckhkel és Gruberrel szemben, kiket csak néhány helyen követ, Remerre,[6] mint főforrásra vall, de a fejezetnek több helye a jelzett írókon kívül más szerzők munkáinak használatát is föltételezi.

A C. IV. Remer[7] munkáján épül fel, elvétve mutatható ki Schröcknek, illetőleg Remernek hatása, mely Remerhez képest elenyészőleg csekély.

A C. V.-nak mintegy harmada tüntet föl egyezést Remerrel[8] s egy helyen Gruberrel, a legnagyobb részét a szerző más forrás alapján állítja össze.

III. Abschn. II. Hth. XVII. B. 3. Zr. 14. és 17. §.; u. o. 4. Zr. 3., 4., 10–12.; u. o. XVI. B. 4. Zr. 5. és 11. §.

[1] Gr.: u. o. 2. Th. III. Per. II. Abth. V. Hst. 11. §.; u. o. 3. Th. IV. Per. II. Abth. VI. Hst. 6. és 7. §.

[2] R.: u. o. 3. Th. 8. B. I. Abth. 2. Abschn. 4. Cap. 5. §.

[3] R: u. o. 8. B. 2. Abth. 1. Hst. 2. Cap.; u. o. 2. Hst. 1. Abschn. 1. Cap. 2. §.; u. o. 2. Hst. 2. Unterabth. 1. Abschn. 1. Cap. 2. §.; u. o. 3. Unterabth. 1. Abschn. 1. Cap. 2. §.

[4] Gr.: u. o. IV. Per. I. Abth. 1. Hst. 13. §.

[5] R.: u. o. 2. Hst. 1., 2., 3. Unterabth. 1. Abschn. 1. Cap.

[6] R.: u. o. 1. Hst. 1. Abschn. 3. Cap.

[7] R.: u. o. I. Hst. I. Abschn. 4. Cap.

[8] R.: u. o. II. Hst. 1., 2., 3. Unterabth. 1. Abschn. 2. Cap.

Epochae II.

SECTIO II.

A C. I.-ban Remert [1] veszi alapul, de a fejezet számos helye Gruber [2] hatását is elárulja.

A C. II.-nál főkép Remer [3] s emellett Schröckh [4] a forrásai.

A C. III.-nál, bár Remer [5] hatása szintén előtérbe nyomul, de Schröckhöt[6] is nagy terjedelemben követi, míg Grubert[7] csak elvétve.

A C. IV.-nál elsősorban Remert[8] használja, de Schröckh[9] és Gruber [10] hatását is észlelhetni.

A C. V.-nál egyaránt követi Remert [11] és Schröckhöt,[12] Grubert [13] kevesebb helyen, de szintén alkalmazza.

[1] R. : u. o. 1. Unterabth. 2. Abschn. 2. Cap. 1., 2., 4. és 6. §.; u. o. 3. Cap.; u. o. 2. Unterabth. 2. Abschn. 3. Cap.; u. o. 3. Unterabth. 2. Abschn. 1. Cap. 1—5. §.; u. o. 2. Cap. 1—9. §.; u. o. 3. Cap. 1—3. §.

[2] Gr. : u. o. IV. Per. II. Abth. II. Hst. 1., 5—8., 10., 14. és 15. §.

[3] R. : u. o. 8. B. 2. Abth. I Abschn. 4.Cap 19. §.; u. o. II. Hst. 1.Unterabth. 1. Abschn. 1. Cap. 4. §.; u. o. 2. Cap. 3. és 4. §.; u. o. 2. Abschn. 1. Cap. 4. §.; u. o. 2. Unterabth. 2. Abschn. 1. Cap. 1. és 4. §.; u. o. 3. Cap. 1—3. §.; u. o. 3. Unterabth. 1. Cap. 1—4. §.; u. o. 2. Cap. 1., 2., 4—9. §.; u. o. 4. Cap. 3. és 4. §.

[4] Schr. : u. o. IV. Th. I. Abschn. II. Hth. X. B. 6. Zr. 3., 7—10., 20—24. §.

[5] R. : u. o. II. Hst. 1. Unterabth. 2. Abschn. 1. Cap. 2. §.; u. o. 2. Cap. 2. §.; u. o. 3. Cap. 1—6. §.; u. o. 2. Unterabth. 2. Abschn. 1. Cap. 2. §.; u. o. 3. Unterabth. 2. Abschn. 1. Cap. 7. §.

[6] Schr. : u. o. XI. B. 3. Zr. 35. §.; u. o. 4. Zr. 2—4. §.; u. o. XII. B. 3. Zr. 3—6. §.

[7] Gr. : u. o. III. Hst. 10., 12. és 13. §.

[8] R. : u. o. 2. Hst. 1. Unterab 2. Abschn. I. Cap. 3. §.; u. o. 2 Cap. 1. és 2. §.

[9] Schr. : u. o. III. Th. II. Hth. VIII. B. II. Anhang 6. és 7. §.

[10] Gr. : u o. III Hst. 15. és 16. §.

[11] R.: u. o. 1. Unterabth. 2. Abschn. 2. Cap. 5. §.; u. o. 3 Cap. 3. §.; u. o. 2. Unterabth. 2. Abschn. I. Cap. 1. §.; u. o. 3. Unterabth. II. Abschn. I. Cap. 2—4. §.; u. o. 3. Cap. 5. §.; u. o. 6. Cap. 3. §.

[12] Schr. : u. o. IV. Th. II. Abschn. II. Hth. XIII. B. 5. Zr. 37., 44. és 45. §.; u. o. 6. Zr. 1., 4—6., 8., 13—19. §.

[13] Gr. : u. o. IV. Hst. 5—7. §.

A C. VI.-ot főkép Schröckh[1] nyomán állítja össze, Remert[2] és Grubert[3] kevesebb helyen használja.

A C. VII.-nál teljesen Schröckh[4] nyomán halad, Grubert[5] csak két helyen alkalmazza.

A C. VIII.-nál Schröckh[6] a főforrása, de néhol Gruber[7] s egy helyen Remer[8] hatását is lehet érezni.

A C. IX.-ot az «Epochae I. sectio II. C. VII.»-nál elősorolt írók, de különösen Pray György s Katona István munkája nyomán s az 1657—1792-ig tartott országgyűlések cikkelyei fölhasználásával állítja össze.

A C. X. az «Epochae I. sectio II. C. VIII.»-nál előforduló írók, különösen Benkő József: «Transilv. tomi 2.» és Felmér Márton: «Primae lin. principat. Transilv.» cimű munkái nyomán készült. Ezekhez járulnak még az általa szintén használt következő munkák: Commentatio L. B. Joan. Kemény de iure succ. Dom. Aust. in regno Hung. Halae Magd., 1731.; a «Diploma Leopoldinum» és az 1660—1792-ig tartott országgyűlések cikkelyei.

A C. XI.-nál főkép Remer[9] s részben Gruber[10] a forrása.

[1] Schr.: u. o. IV. Th. II. Abschn. II. Hth. XIV. B. 3. Zr. 14. és 15. §.; u. o. 4. Zr. 1., 2., 4.—6., 8. és 9. §.; u. o. XV. B. 5. Zr. 17.—21. §.; u. o. 6. Zr. 3.—7.; u. o. III. Abschn. II. Hth. XVII. B. 4. Zr. 12., 14.—16., 18.—20., 23. és 24. §.

[2] R.: u. o. 1. Unterabth. 2. Abschn. 4. Cap. 2.—5. §.; u. o. 3. Unterabth. 2. Abschn. 3. Cap. 3. és 4. §.

[3] Gr.: u. o. IV. Hst. 10., 11. és 13. §.; u. o. V. Hst. 2. és 3. §.

[4] Schr.: u. o. III. Th. II. Hth. VIII. B. 3. Anhang. 4. Abschn. 9.—13. §.

[5] Gr.: u. o. V. Hst. 2. és 6. §.

[6] Schr.: u. o. IV. Th. III. Abschn. II. Hth. XVI. B. 4. Zr. 14. §.; u. o. 5. Zr. 1—8., 10—14., 16., 17., 19—28. §.

[7] Gr.: u. o. IV. Hst. 15., 16. §.

[8] R.: u. o. 3. Unterabth. 2. Abschn. 3. Cap. 2. §.

[9] R.: u. o. 2. Unterabth. 2. Abschn. 4. Cap. 3. §.; u. o. 3. Unterabth. 2. Abschn. 7. Cap. 1. §.

[10] Gr.: u. o. VI. Hst. 7—11. §.

BEFEJEZÉS.

Bolla Márton világtörténelmét lehetőleg minden oldalról igyekeztem bemutatni.

Az eddigi tárgyalás alapján tehát méltán állíthatjuk, hogy csak komoly és mélyen járó tanulmányozásnak lehet eredménye a jelen Bolla Márton világtörténelme, *melynek már az is nagy érdeme, hogy úttörő létére is lehet birálni* s az elfogulatlan, a tárgyilagos birálat csak elismeréssel adózhatik a szerzőnek, annál inkább, mert a munkában lerakott történelmi igazságok nagy részét a mai történetírás is magáénak vallja.

Bolla halála óta már évtizedek teltek el «és nincs többé, aki meg tudná mondani antopsiából, mint lelkesült, mint lelkesített, mint hirdette az igazságot, a jogot, a szeretetet és a hazafiságot. *De az írás is beszél és azok az írások, amelyeket Bolla hátrahagyott, mind-mind egy egész emberről, egy jeles magyar katholikus tanárról beszélnek*».[1]

[1] A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. főgimnázium értesítője. Az 1900—1901. iskolai évről. II. Adalékok az intézet történetéhez. 1. Bolla Márton, mint kolozsvári tanár, igazgató és házfőnök. 1776—1799. 69. l.

JAVÍTÁSOK:

4. oldal, IV. Fejezet, 1. és 2. sor: *„a) törtenelmi elismeretek,“* helyett *„a) történelmi előismeretek,“*.

42. old. 20. sor: *„Liculust“* helyett *„Siculust“*.

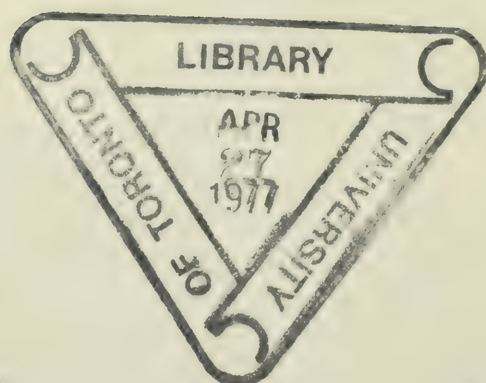
48. old. 32. sor: *„polgár“* helyett *„szónok“*,

52. old. 31. sor: *„Montesquiennel[5]“* helyett *„Montesquieuvel[5]*.

83. old. 2. és 3. sor: *„hubertburgi“* helyett *„hubertsburgi“*.

83. old. 18. sor: *„Elénk“* helyett *„Élénk“*.

119. old. 4. és 5. sor: *„eredménye a jelen“* helyett *„eredménye“*.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK.

1. *Galeotto «De egregie, sapienter et iocose dictis ac factis Matthiae Regis»* czímű műve, mint művelődéstörténeti kútfő. Irta: BRUCKNER GYŐZŐ. Bpest, 1901.
2. *A magyar művelődés a XV. században.* Antonio Bonfini Rerum Hungaricarum Decadesé-nek alapján. Irta: CSÁSZÁR MIHÁLY. Budapest, 1902.
3. *Erdély pénz- és hadügyei János Zsigmond korában.* Az «Erdélyi Országgy. Emlékek» alapján. Irta: BARTHOS K. Kolozsvár, 1902.
4. *A magyar művelődés I. Ferdinánd korában.* A «Magyar Országgyűlési Emlékek» alapján. Irta: PEREPATITS ISTVÁN. Budapest, 1902.
5. *Erdély művelődése I. és II. Rákóczy György korában.* Az «Erdélyi Országgy. Emlékek» alapján. Irta: KOPP TIBOR. Nyitra, 1903.
6. *A Históriás Énekek művelődéstörténeti vonatkozásai.* Irta: PINTÉR JENŐ. Budapest, 1903.
7. *Oláh Miklós levelezésének művelődéstörténeti vonatkozásai.* Irta: NOSZKAY ÖDÖN. Érsekujvár, 1903.
8. *Oláh Miklós Hungáriája, mint művelődéstörténeti kútfő.* Irta: BALOGH MARGIT. Budapest, 1903.
9. *Marino Sanuto «Diarii»-jének magyar művelődéstörténeti vonatkozásai.* Irta: BENISCH ARTHUR. Budapest, 1903.
10. *A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* (Függelék: A törvények szövege.) Irta: ZÁVODSZKY LEVENTE. Budapest, 1904.
11. *Ghimesi Forgách Ferencz váradi püspök évkönyve, tekintettel művelődéstörténeti adataira.* Irta: BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ. Budapest, 1904.
12. *Buda város jogkönyve.* (Ofner Stadtrecht.) Irta: DAVORI RELKOVIC NÉDA. Budapest, 1905.
13. *A nagybányai ev. ref. főiskola története 1547—1755.* (Függelék: Matrix illustris scholae Rivulinae. Irta: THURZÓ FERENCZ. Nagybánya, 1905.
14. *Gyulafy Lestár történeti maradványainak művelődéstörténeti vonatkozásai.* Irta: SEBESTYÉN JÓZSA. Budapest, 1905.
15. *Az erdélyi szász városok közgazdasági viszonyai a nemzeti fejedelemség megalakulásáig.* Irta: HORVÁTH JENŐ. Gyula, 1905.
16. *Magyar művelődéstörténeti mozzanatok Giovanni és Matteo Villani krónikája alapján.* Irta: MISKULIN ALAJOS. Budapest, 1905.
17. *Felsőmagyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal, főleg a XVI—XVII. században.* Irta: DIVÉKY ADORJÁN. Budapest, 1905.
18. *Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai.* Irta: SOLTÉSZ GYULA. Budapest, 1905.
19. *Erdély pénz- és hadügyei Barcsay Ákos, Kemény János és Apafy Mihály*

fejedelmek idejében (1658—1690). Az «Erdélyi Országgyűlési Emlékek» alapján. Irta: TARCZALI ZOMBORY IDA. Budapest, 1906.

20. *Gróf Zrinyi Miklós a költő, mint államférfi.* Irta: GÖRÖG IMRE. Bpest, 1906.
21. *Kuruczkori fegyverek.* Irta: CZUBERKA ALFRÉD. Budapest, 1906.
22. *Thuróczy János élete és krónikája.* Irta: KASZÁK JÓZSEF. Budapest, 1906.
23. *Az erdélyi szász iskolák a nemzeti fejedelmek korában.* Irta: KOCH ISTVÁN. Budapest, 1906.
24. *Bartha Boldizsár «Rövid Chronicájának»* művelődéstörténeti vonatkozásai. Irta: ÖRVÉNYI BÉLA. Budapest, 1906.
25. *A magyar művelődés a XVI—XVII. században.* Szamosközy István történeti maradványai alapján. Irta: BAGYARY SIMON. Esztergom, 1907.
26. *A kegyes-tanítórendiek privigyei kollégiumának története.* Irta: MISKOLCZI ISTVÁN. Vácz, 1907.
27. *Pozsony szab. kir. város 1526/7. évi számadáskönyve* művelődéstörténeti szempontból. Irta: ifj. DANNINGER JÓZSEF. Pozsony, 1907.
28. *A magyarországi zsidók kamaraszolgasága és igazságszolgáltatása a középkorban.* Irta: BALOGH SZIDONIA. Budapest, 1908.
29. *A gyulafehérvári főiskola 1657-iki szabályzata.* Irta: VARGHA ZOLTÁN. Budapest, 1907.
30. *Bolla Márton, mint történetiró.* Irta: VÉKONY ISTVÁN. Budapest, 1908.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 10 30 18 04 009 4